

บทที่ ๓

หงส์ในวรรณคดีบาลี

เรื่องราวของหงส์ปรากฏในวรรณคดีบาลีหลายแห่ง อาทิ ในพระไตรปิฎก ในอรธกถาต่าง ๆ เช่น ชาตภัฏฐกถา ชัมมปทัฏฐกถา ปรมัตถโชติกา และในคัมภีร์ที่มีชื่อเสียง เช่น วิสุทฺธิมรรค เป็นต้น การที่มีเรื่องราวของหงส์ปรากฏในวรรณคดีบาลีหลายแห่งเช่นนี้ แสดงให้เห็นว่าแนวความคิดและความสนใจเรื่องหงส์มีได้มีเฉพาะในวรรณคดีสันสกฤตเพียงฝ่ายเดียว หากยังมีปรากฏในคัมภีร์ฝ่ายบาลีด้วย เพื่อแสดงให้เห็นถึงเรื่องราวของหงส์ตามที่ปรากฏในวรรณคดีบาลีอย่างชัดเจน ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงเรื่องราวของหงส์ในวรรณคดีบาลีโดยแยกกล่าวเป็นหัวข้อที่สำคัญต่าง ๆ ในลักษณะเดียวกับวรรณคดีสันสกฤต กล่าวคือ จะได้กล่าวถึงเรื่องลักษณะโดยทั่วไปของหงส์ ความเป็นอยู่ คุณลักษณะพิเศษ บทบาทต่าง ๆ และการใช้หงส์เป็นเครื่องเปรียบเทียบบุคคลในวรรณกรรมกวีและกวีบุรุษวรรณะชั้นต่าง ๆ ดังนี้

ลักษณะโดยทั่วไป

ผู้วิจัยจะแยกกล่าวถึงลักษณะโดยทั่วไปของหงส์ออกเป็น ๓ หัวข้อ คือ ลักษณะและสีกายของหงส์ เสียงร้อง และการบิน

ก. ลักษณะและสีกายของหงส์

ในคัมภีร์ทางพุทธศาสนา กล่าวว่า หงส์เป็นนกน้ำชนิดหนึ่ง ซึ่งสามารถว่ายอยู่ในน้ำและบินได้ในอากาศ เราจะพบข้อความที่บรรยายลักษณะของหงส์เช่นนี้ในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ เช่น ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย ปาวรีฉคตทวารวคที่ ๓ เสสวคีวิมาน มีข้อความกล่าวถึงหงส์ที่ว่ายน้ำอยู่ไปมา ถึงปรากฏข้อความที่นางเทพธิดาบรรยายถึงความรื่นรมย์ของวิมานให้พระ-วังคีส์เถระฟังว่า

ก็วิมานที่คิดนั้นได้แล้วนี้ มีหมู่แห่งนกกะเรียน นกยูง และนกกกบินไปมา และเคลื่อนไปค้ำย
พญาหงส์อันเป็นนกกพิพวยาวนำไปมา?

และในเนรุชาตก ไก่กล่าวถึงหงส์ว่าเป็นสัตว์ที่บินได้ในอากาศ ดังมีข้อความ
บรรยายไว้ว่า

"ครั้นหงส์สองพี่น้องสนทนากันจบแล้ว ก็รีบบินไปสู่ภูเขาจิตตภูฏันที่"^๒

สำหรับสี่กายของหงส์นั้น คัมภีร์ทางศาสนาเรื่องต่าง ๆ ไก่กล่าวไว้ดังนี้

ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกา ซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความสุตตนิบาต ไก่กล่าวว่าหงส์
มีสี่กายต่าง ๆ กัน โดยไก่จำแนกหงส์ออกเป็น ๖ ชนิด ตามความแตกต่างกันของสี่กาย^๓ ดังนี้

๑. หริตหงส์	หงส์สี่เหลือง
๒. คัมพหงส์	หงส์สี่แดง
๓. ขีรหงส์	หงส์สี่ขาว
๔. กาทหงส์	หงส์สี่ดำ
๕. ปากหงส์	หงส์สี่เพลิง
๖. สุวรรณหงส์	หงส์สี่ทอง

^๑ สยามรัฐสส เตปิฏก เล่ม ๒๒, สุตตนิบาตปิฎก ขุททกนิกายสส วิมานวตฺถุ (กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๓๐), หน้า ๖๓.

^๒ ชาตกภูฏกถาย ปญฺจโม ภาโค, เนรุชาตก (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราชภัฏวชิรเวศน์,

^๓ พระพุทธโฆสะเถระ, ปรมัตถโชติกา มุนิสุตตวณฺณนา (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยราช-
ภัฏวชิรเวศน์, ๒๕๐๘), หน้า ๑๘๒.

^๔ นาวาอากาศเอกพิเศษแย้ม ประพัฒน์ทอง ผู้ให้คำแปลสี่กายของหงส์แต่ละชนิดในคัมภีร์
ปรมัตถโชติกา, ๗ มกราคม ๒๕๒๕.

ส่วนในพระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา ได้จำแนกหงส์ออกเป็น ๓ ประเภท โดยกล่าวว่าทั้ง ๓ ประเภท มีสีกายขาวทั้งสิ้น ต่างกันแต่เพียงจงอยปากและเท้าเท่านั้น ดังนี้

๑. ราชหงส์ มีกายสีขาว เท้าและปากสีแดง
๒. มัตถิกา มีกายสีขาว เท้าและปากสีหม่น
๓. ฆตรู มีกายสีขาว เท้าและปากสีดำ^{๒,๓}

อย่างไรก็ดี ประเภทของหงส์ซึ่งได้แบ่งไว้ตามความแตกต่างกันของสีกายมีปรากฏเฉพาะในคัมภีร์ ๒ เล่มนี้เท่านั้น ส่วนที่ปรากฏในคัมภีร์อื่น ๆ จะระบุว่ามีส่วนหงส์ทั้งสี กังจะเห็นว่าเมื่อกล่าวถึงหงส์ พระคันถรจนจารย์ จะใช้คำว่า "สุวรรณ" ซึ่งแปลว่า ทอง ควบคู่ไปกับคำว่า หงส์เสมอ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

ในวรรณคดีชาตกเรื่องต่าง ๆ เช่น เนรุชาตก ปลาชชชชช และสุวรรณหงส์ชาตก กล่าวไว้ เมื่อครั้งพระพุทธเจ้ายังเป็นพระโพธิสัตว์ และได้ถือกำเนิดเป็นหงส์ ได้เสวยพระชาติเป็นหงส์ทอง กังปรากฏข้อความในวรรณคดีชาตกทั้ง ๓ เรื่องนั้นเหมือนกันว่า

ในอดีตกาล ครั้งเมื่อพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติในเมืองพาราณสี พระโพธิสัตว์ทรงถือกำเนิดเป็นหงส์ทอง^๓

^๑ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหลวงชินวราลลิณีวชิรมณี, พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกา (กรุงเทพฯ : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๘), หน้า ๑๘๒.

^๒ การแบ่งประเภทของหงส์ในพระคัมภีร์อภิธานปทีปิกาเหมือนกับปทานุกรมอมรโกษ (คู่มือานพนธ์หน้า ๒๑) Bimala Churn Law กล่าวว่า พระคัมภีร์อภิธานปทีปิกาได้เลียนแบบการแต่งและวิธีการของปทานุกรมอมรโกษ. อ้างใน A History of Pāli Literature by Bimala Churn Law (Varanasi : Bhartiya Publishing House, 1973), p. 637.

^๓ ชาตกฎุรฤถาย ปุณฺจโม ภาคโ, เนรุชาตก, หน้า ๒๖.

และแม้จะมีเซ่งหงส์พระโพธิสัตว์ พระคณิศรจนารักษ์ก็กล่าวว่ามีสีทอง เช่น ในวินีตลก
ชาคก กล่าวไว้ว่า เมื่อครั้งพระโพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นพระเจ้าวิเทหราช ครองราชสมบัติ ณ
เมืองมิลิดา ในวิเทห์รัฐ ครั้งนั้นมีราชหงส์ทองคำหนึ่งได้ไปสังวาสกับนางกา^๑ ดังนี้เป็นต้น

นอกจากนี้แม่แต่หงส์บางประเภทซึ่งพระคัมภีร์อภิธานัมปทีปิกากล่าวไว้ ว่า มีสีขาว
เช่น ราชหงส์ และชครุ วรณคคิบาลีโดยทั่วไปก็กล่าวว่ามีสีทอง เช่น ในคัมภีร์วิสุทฺธิมรรค พระ
คณิศรจนารักษ์ กล่าวไว้ว่า ราชหงส์มีสีทอง และเรียกว่า "สุวรรณราชหงส์" ดังมีข้อความกล่าวไว้ว่า

"ชื่อว่าสุวรรณราชหงส์ยนิคีในเชิงภูเขาคิตกฏ"^๒

และในมหาหงส์ชาคก พระราชาตรีศตามนายพรานว่า

"กฐรพื่อ ชื่อว่าหงส์ตระกูลชครุมีสีดังทองคำ อยู่ ณ ที่ไหน"^๓

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ในวรรณคดีบาลีนั้น พระคณิศรจนารักษ์ได้ยกย่องให้หงส์มีสีกาย
เป็นทอง ซึ่งแสดงให้เห็นว่าตามคติทางพุทธศาสนานั้นหงส์ได้รับการยกย่องมาก

^๑ชาตกฏรูกถาย ตติโย ภาโค, วินีตลกชาคก, หน้า ๔๕.

^๒พระพุทฺธไสยะเถระ, วิสุทฺธิมคฺคสุตฺต นาม ตติโย ภาโค, ปฎิปทาญาณทสฺสนวิสุทฺธินิตฺเทโส
(พระนคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๗), หน้า ๒๕๐.

^๓ชาตกฏรูกถาย ฏฐโม ภาโค, มหาหงส์ชาคก, หน้า ๒๔๔.

ข. เสียงร้อง

ในวรรณคดีบาลีมีข้อความหลายตอนที่กล่าวว่าจะหงส์มีเสียงอันไพเราะ ดังปรากฏข้อความในพระสุตตรต่าง ๆ ดังนี้

ในสุตตนิบาต จุฬวรรคที่ ๒ วัจคีตสุตตรที่ ๑๒ มีข้อความกล่าวถึงหมู่ภิกษุพูดต่อพระ-
พุทธเจ้าว่า ขอให้พระองค์ทรงเปล่งพระสุรเสียงที่ไพเราะเหมือนดังหงส์ที่เปล่งเสียงอันไพเราะของ
ตน ดังนี้

พระองค์ผู้มีพระคำวิดีไพเราะ ขอจงตรัสถ้อยคำวิดีไพเราะเถิด ขอพระองค์จงกลุ่ยเปล่ง
พระสุรเสียงอันพระองค์ทรงกำหนดคดีแล้ว เพียงดังหมู่หงส์ยกคอขึ้นแล้วคอย ๆ เปล่งเสียง
อันไพเราะฉะนั้น ข้าพระองค์ทั้งหมดเป็นผู้ปฏิบัติตรง จะคอยฟังพระคำวิดีอันไพเราะของ
พระองค์

จากข้อความข้างต้นแสดงให้เห็นถึงลักษณะเสียงร้องของหงส์ว่า มีความไพเราะ
อย่างยิ่ง จึงได้ถูกนำมาเปรียบเทียบกับพระสุรเสียงของพระพุทธเจ้า รวมทั้งยังทำให้ทราบว่า
ลักษณะของหงส์เมื่อเวลาจะเปล่งเสียงจะต้องยกคอหรือชูคอขึ้นอีกด้วย

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย จุฬวรรคที่ ๓ รัตนปริเวทิตถุ ได้กล่าวว่าหงส์
ที่ร่าร้องอยู่รอบ ๆ บริเวณสระโบกขรณีมีเสียงอันไพเราะ ก่อให้เกิดความรื่นรมย์ใจ ดังข้อความ
ที่มานพผู้หนึ่งพรรณนาถึงสระโบกขรณีของนางเวมานิกเปรตว่า

ก็สระโบกขรณีของท่านเหล่านี้มีอยู่โดยรอบ สระโบกขรณีเหล่านี้มีกอบัวต่าง ๆ เป็นอันมาก
มีบัวขาวมาก กลิ่นกลั่นควยทรายทองโดยรอบ หาเปลือกตมและจอกแห่นมิได้ มีหงส์มาก
น่าชม น่ารื่นรมย์ใจ เทียวเลาะเวียนไปในน้ำทุกเมื่อ หงส์ทั้งปวงเหล่านี้มีเสียงอันไพเราะ

^๑ สยามภานุสุต เตปิฎก เล่ม ๒๕, สุตตันตปิฎก ขุททกนิกายสุต สุตตนิบาต, หน้า ๓๕๗.

พากันมาประชุมร่ำร้องอยู่ เสียงร่ำร้องของหงส์ในสระโบกขรณีของท่านมิได้ขาดเสียง คุจกั๋ง
เสียงกลอง^๑

นอกจากนี้ ในพระสุตตันตปิฎก ชุททกนิกาย อุพพรีวารคที่ ๒ วรรณมุตตเปตวัตถุ ก็
กล่าวถึงความไพเราะของเสียงหงส์ไว้เช่นเดียวกัน โดยกล่าวว่าในบรรดานกทั้งหลายที่มาส่งเสียง
ร้องอันไพเราะรอบ ๆ สระโบกขรณีนั้น หงส์เป็นนกชนิดหนึ่งที่มาร่ำร้องเพื่อที่จะทำให้สระมีสภาพ
น่านรื่นรมย์ใจยิ่งขึ้น ดังปรากฏข้อความที่พระเจ้าพรหมทัตพรรณนาสระโบกขรณีของนางเวมานิกเปต
ว่า

สระโบกขรณีนี้น้ำใสสะอาด มีบันไดทองคำลาดค้ำยทรายทองโดยรอบ ในสระนั้นมีกลิ่นหอม
ฟุ้งน่านรื่นรมย์ใจ คาน้ำคั้นไปค้ำยหม้อไม้นานา มีกลิ่นต่าง ๆ หอมคลบไปค้ำยลมร่ำเพยพัค
การค้ำยค้ำยบัวต่าง ๆ เกิดกลิ่นกลนค้ำยบัวขาวส่งกลิ่นหอมเจริญใจ ระงมไปค้ำยเสียงหงส์
นกกะเรียน และนกจักพรากมาส่งเสียงไพเราะจับใจ^๒

ค. การบิน

ในวรรณคดีบาลี หงส์ได้รับยกย่องว่ามีความสามารถในการบินเช่นเดียวกับ
วรรณคดีสันสกฤต ความสามารถในการบินของหงส์จำแนกได้เป็น ๒ ลักษณะ คือ บินได้เร็ว และ
บินได้ไกล

ความสามารถในการบินได้เร็วของหงส์ มีกล่าวไว้ในสุตตันนิบาต ดังนี้

^๑สยามรัฐสส เติปิฎก เล่ม ๒๖, สุตตันตปิฎก ชุททกนิกายสส เปตวัตถุ, หน้า ๒๑๑.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๐๐.

นกยูงมีสร้อยคอเขียว บินไปในอากาศ ย่อมรู้ความเร็วของหงส์ไม่ได้ในกาลไหน ๆ ฉนโคคฤหส์ถักย่อมทำตามภิกษุผู้เป็นมนุษย์ เจ็บสงบเพงอยู่ในป่าไม่ได้ ฉนนั้น^๑

ข้อความข้างบนนี้ทำให้เราทราบว่าเมื่อเปรียบเทียบการบินระหว่างนกยูงและหงส์ ซึ่งถือว่าเป็นนกชั้นสูงทั้งคู่ หงส์บินได้เร็วกว่านกยูง

ในคัมภีร์ปรมัตถโชติกาซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายสุตตนิบาต ได้ขยายความว่านกยูงบินได้ไม่ถึงโยชน์ ขณะที่สุวรรณหงส์บินได้ถึงพันโยชน์ ดังปรากฏข้อความดังนี้

นกยูงท่านเรียกว่า สีหิ เพราะมีหงอนที่ขมื่นศีรษะเป็นสภาพ เรียกว่า นิลคิ้ว เพราะคอเป็นเช่นกับแหงมณี บรรดาหงส์ หงส์ หงส์ หงส์ กางหงส์ ปากหงส์ และสุวรรณหงส์ นกยูงบินได้ไม่ถึงเสี้ยวที่สิบหกของสุวรรณหงส์ สุวรรณหงส์ไปได้ถึงพันโยชน์โดยเวลาครู่เดียว ขณะที่นกยูงไม่อาจไปได้แม้เพียงโยชน์เดียว^๒

ความสามารถในการบินเร็วของหงส์มีปรากฏเรื่องราวอย่างละเอียดมากขึ้นในอรรถ-กถาชาดก เรื่องชวนหงส์ชาดก ในชาดกเรื่องนี้กล่าวว่า หงส์สามารถบินแข่งกับควงอาทิตย์ได้ การโคจรของควงอาทิตย์เร็วขนาดไหนนั้น พระพุทธเจ้าได้ทรงอธิบายเรื่องนี้ ว่า

คฤกรภิกษุทั้งหลาย ถ้าเอานายขมังธนู ผู้มีธรรมมั่นคง ฝึกฝนดีแล้ว มือเพียงตรง ยิงแมนย่า จำนวน ๔ นาย ยืนหันหน้าไป ๔ ทิศ แล้วยิงลูกธนู ๔ ลูกออกไปพร้อมกัน บุรุษผู้หนึ่งสามารถรับลูกธนูที่ยิงไปนั้นได้โดยมิให้หันตักถึงพื้นดิน นับได้ว่าบุรุษนั้นประกอบด้วยความเร็วอย่างยอดเยี่ยม แต่ถึงแม้ความเร็วของบุรุษจะปานใดก็ตาม ความเร็วของควงจันทร์และควงอาทิตย์ยังเร็วกว่านั้น^๓

^๑สุยามมจรุสส เตปิภัก โลม ๕๕, สุตตนิบาตปิฎก ชุททกนิกายสส สุตตนิปาต, หน้า ๓๖๖.

^๒พระพุทธโฆสะเถระ, ปรมัตถโชติกา ปฐม ภาค, มุนิสุตตวณณา, หน้า ๓๗๐.

^๓ชาตกฏธกถาย ฉุโร ภาค, ชวนหงส์ชาดก, หน้า ๑๖๒.

จากข้อความเปรียบเทียบข้างต้นทำให้เราได้ทราบว่าดวงอาทิตย์สามารถโคจรได้เร็วมาก แต่ในเรื่องชนหงสชาคกได้พรรณาน่าหงส์สามารถบินแข่งกับการโคจรของดวงอาทิตย์ได้ จึงนับได้ว่าหงส์ต้องมีความสามารถในการบินเร็วอย่างยิ่ง ดังปรากฏเรื่องราวในชนหงสชาคกดังนี้

ในอดีตกาลครั้งพระเจ้าพรหมทัตครองราชสมบัติ ณ เมืองพาราณสี พระโศภิตศิวได้ถือกำเนิดเป็นชนหงส (หงส์บินเร็ว) มีหงส์เก้าหมื่นเป็นบริวาร อาศัยอยู่ ณ ภูเขาจิตตภูฏ ครั้งนั้นพระเจ้ากรุงพาราณสีปรารถนาจะผูกมิตรกับพญาหงส์ เมื่อพญาหงส์ทราบความประสงค์ของพระราชาเช่นนั้นก็ยินดี ดังนั้นทั้งสองฝ่ายจึงได้เป็นมิตรต่อกันเรื่อยมา

ครั้งหนึ่งหงส์ ๒ ตัวที่เป็นน้องของพญาหงส์ ปรารถนาจะบินแข่งกับการโคจรของดวงอาทิตย์ พญาหงส์เห็นว่า หงส์ทั้งสองกำลังยังน้อยไม่สามารถจะบินแข่งกับความเร็วของดวงอาทิตย์ได้ จึงห้ามปรามว่า

พ่อเอ๋ย อันความเร็วของดวงอาทิตย์เร็วพลัน เธอทั้งสองจักไม่สามารถบินแข่งกับดวงอาทิตย์ได้

แต่หงส์ทั้งสองไม่เชื่อ จึงค้นคว้าวิจิตรมานะเพราะไม่รู้กำลังแห่งตน วันรุ่งขึ้นขณะที่ดวงอาทิตย์ยังไม่ขึ้น ก็บินไปจับอยู่ ณ ยอดเขาคุนธร ครั้นดวงอาทิตย์ขึ้นก็บินถลาขึ้นไปกับดวงอาทิตย์ แต่ด้วยความที่กำลังยังน้อย ดังนั้นหงส์น้องเล็กบินแข่งไปได้เพียงเวลาสายก็อึดโรยไม่สามารถบินต่อไปได้ ส่วนหงส์น้องกลางบินแข่งไปถึงจวนเที่ยงก็อึดโรยเช่นกัน หมกกำลังที่จะบินต่อ พญาหงส์จึงช่วยพาน้องทั้งสองกลับไปสู่ภูเขจิตตภูฏอันเป็นที่อยู่

หลังจากพาน่องทั้งสองไปส่งที่เขาจิตตภูฏแล้ว พญาหงส์จึงทดลองกำลังของตนในการบินแข่งกับควงอาทิตย์คู้บ้าง ขณะนั้นควงอาทิตย์โคจรถึงกลางท้องฟ้าพอดี ชวนหงส์ซาคกไ้บรรยายความสามารถในการบินของพญาหงส์ ว่า

พระมหาสัตว์บินไปช่วยความเร็วรวดเดียวเท่านั้นไปจับที่ยอกเขายคนธร ถลาขึ้นจากยอกเขานั้นไปทันควงอาทิตย์ช่วยกำลังรวดเดียวเช่นกัน ขณะบินแข่งนั้นบางทีก้ขึ้นหน้า บางทีก้ไล่หลัง^๑

ข้อความที่กล่าวว่ "ขณะที่บินแข่งนั้นบางทีก้ขึ้นหน้า บางทีก้ไล่หลัง" แสดงให้เห็นถึงความสามารถในการบินเร็วของหงส์ว่าสามารถบินแข่งกับความเร็วในการโคจรของควงอาทิตย์ได้

หลังจากบินแข่งกับควงอาทิตย์แล้ว พญาหงส์ไ้บินไปยังเมืองพาราณสีเพื่อแสดงธรรมแก่พระเจ้าพาราณสีผู้เป็นสหาย ขณะไปถึงเมืองพาราณสีนั้นไ้แสดงความเร็วในการบินอีกครั้งหนึ่ง ดังนี้

พระนครทั้งสี่อันมีบริเวณ ๑๒ โยชน์ ไ้เป็นคูกหงส์กำบังไว้ ไม่ปรากฏช่องว่างเลย ครั้นเมื่อความเร็วลดลง ช่องว่างในอากาศจึงปรากฏ^๒

ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าพญาหงส์บินไ้เร็วมาก จนกระทั่งแลเห็นเหมือนคังเป็นสายติดต่อกันโดยตลอด ไม่มีช่องว่างให้เห็นเลย

เมื่อเข้าเฝ้าพระเจ้าพาราณสีและพระองค์ทรงทราบเรื่องการบินแข่งกับควงอาทิตย์ของพญาหงส์ก็ทรงอยากทราบว่าความเร็วชนิดที่แข่งกับควงอาทิตย์ไ้ไ้เป็นอย่างไร ไ้ทรงขอให้พญาหงส์แสดงให้ทอดพระเนตร แต่พญาหงส์ทูลว่าไม่สามารถจะแสดงความเร็วขนาดนั้นถวายไ้ พระองค์จึงขอให้แสดงความเร็วขนาดที่ใกล้เคียงกัน ทั้งนี้พญาหงส์จึงไ้แสดงอำนาจของความ

^๑ชาตกภูฏกถาย ญุโฐ ภาโค, ชวนหงส์ซาคก, หน้า ๑๖๕.

^๒เรื่องเดียวกัน.

เร็วขนาดที่ใกล้เคียงกับการบินแข่งกับดวงอาทิตย์ถวาย โดยที่พญาหงส์สั่งให้คัดเลือกนายขมังธนูได้ ๔ นาย แล้วให้บักเสาศีลาลงที่หน้าพระลานหลวง ให้เอากระดิ่งผูกที่คอของตนแล้วบินไปเกาะอยู่ที่ปลายเสาศีลานั้น ส่วนนายขมังธนูทั้ง ๔ ให้ยืนฟังเสาศีลาหันหน้าไป ๔ ทิศ เมื่อจะแสดงความเร็วของตน จึงกราบทูลพระราชาวา

ข้าแต่มหाराช คน ๔ คนนี้หันหน้าไปยังทิศทั้ง ๔ จนถึงลูกศรทั้ง ๔ โดยพร้อมเพรียงกัน หมอมนั้นจะเก็บลูกศรเหล่านั้นมา โดยมีพันให้ลูกศรนั้นตกถึงพื้นดิน แล้วจะนำมาวางลงแทบเท้าของคนทั้ง ๔ นี้ พระองค์พึงทรงทราบว่าหมอมนั้นไปเก็บลูกศรแล้ว ก็ด้วยสัญญาแห่งเสียงกระดิ่ง แต่หมอมนั้นจะไม่ปรากฏกายให้พระองค์เห็น

พญาหงส์ได้ทำตามที่กราบทูลพระเจ้าพาราณสี และเป็นผลสำเร็จทุกประการ กล่าวคือ บินไปเก็บลูกศรที่นายขมังธนูทั้ง ๔ ยิงไปพร้อมกันมาทิ้งลงที่เท้าของนายขมังธนูทั้ง ๔ โดยที่ลูกศรไม่ทันตกถึงพื้นดิน และไม่มีใครมองเห็นตัวเลยด้วยความเร็วแห่งการบินนั้น ได้ยินแต่เพียงเสียงกระดิ่งที่ผูกคอเท่านั้น

จากตัวอย่างที่พญาหงส์แสดงให้พระเจ้าพาราณสีทอดพระเนตรนั้นนับได้ว่าเป็นความเร็วอย่างยิ่ง แต่ความเร็วดังกล่าวที่หงส์แสดงนี้ยังน้อยกว่าความเร็วของดวงอาทิตย์ และโดยที่หงส์สามารถบินแข่งกับดวงอาทิตย์ได้ จึงต้องนับว่าหงส์มีความสามารถในการบินอย่างยอดเยี่ยม

จากเรื่องชวนหงส์ชวาคนั้นก็นอกจากทำให้ทราบเรื่องการบินเร็วของหงส์แล้ว ยังทำให้ทราบเรื่องการบินไกลของหงส์ด้วย กล่าวคือ ทำให้ทราบว่าหงส์สามารถบินได้ไกลถึงดวงอาทิตย์ และถ้าพิจารณาจากข้อความที่กล่าวว่า "พระมหาสัตว์บินไปด้วยความเร็วรวดเร็วเหวี่ยงเหวี่ยงไปจับที่ยอดเขาขุคนธร ถลาขึ้นจากยอดเขานั้นไปทันดวงอาทิตย์คว่ำกำลังรวดเร็วเช่นกัน" ก็จะเห็นว่าการบินไกลถึงดวงอาทิตย์นั้นต้องมีพลังกำลังที่กล้าแข็งมาก เพราะเป็นการบินที่ใช้กำลังรวดเร็วจากยอด

เขาถึงดวงอาทิตย์โดยไม่มีการหยุดพักเลย อนึ่งการบินไปในท้องฟ้านั้นก็ไม่มีต้นไม้อะไรหรือที่สำหรับให้เกาะหรือพักพิง ฉะนั้นจึงต้องมีกำลังแข็งแกร่งเป็นอย่างยิ่ง

การบินได้ไกลจนกระทั่งถึงดวงอาทิตย์ของหงส์นั้น นอกจากในชวนหงส์ชภาคแล้ว ในคัมภีร์อื่นก็มีกล่าวยกย่องไว้เช่นเดียวกัน ดังปรากฏในคัมภีร์วิสุทธิธรรมค ปรุวิกสิณนิเทศ ตอนเปรียบพระโยคี^๑ ผู้ได้ปฏิภาคนิมิต^๒ กับลูกหงส์ที่ปีกเริ่มขึ้น คัมภีร์วิสุทธิธรรมคกล่าวไว้ดังนี้

^๑พระโยคี หมายถึง "ผู้บำเพ็ญเพียร" นาวาอากาศเอกพิเศษแยม ประพัฒน์ทอง ผู้ให้คำอธิบาย. ๒๕ มีนาคม ๒๕๒๕.

^๒ปฏิภาคนิมิต เป็นนิมิตที่เกิดขึ้นในลำดับที่ ๓ ดังนี้

๑. บริกรรมนิมิต นิมิตแห่งบริกรรม, นิมิตตระเตรียมหรือนิมิตแรกเริ่ม ได้แก่สิ่งใดก็ตามที่กำหนดเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน
 ๒. อุกคหนิมิต นิมิตที่ใจเรี่ยน, นิมิตติดตา ได้แก่บริกรรมนิมิตนั้นที่เพ่งหรือนึกกำหนดจนเห็นแม่นยำในใจ เช่น กวางกลืนที่เพ่งจนติดตา หลับตามองเห็น เป็นต้น
 ๓. ปฏิภาคนิมิต นิมิตเสมือน, นิมิตเทียบเคียง ได้แก่นิมิตที่เป็นภาพเหมือนของอุกคหนิมิตนั้น แต่เป็นสิ่งที่เกิดจากสัญญา เป็นเพียงอาการปรากฏแก่ผู้ได้สมาธิ จึงบริสุทธิ์จนปราศจากสี เป็นต้น และไม่มีมลทินใด ๆ ทั้งสามารถนึกขยายหรือย่อส่วนได้ตามปรารถนา
- พระราชวรมณี (ประยุทธ์ ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ A Dictionary of Buddhism, หน้า ๖๘.

พระโยคีเมื่อจะขยายปฏิภาคนิมิต ก็พึงกำหนดโดยขนาดคือ ๑ ศอก ๑ เท้าบริเวณค้ำหน้า
 แห่งวิหาร เทาแค้นวิหาร เทาแค้นหมุขาน แคนนิคม แคนชนบท แคนราชอาณาจักร
 และแคนมหาสมุทร หรือโดยขนาดเท่าจักรวาล หรือแม้ยิ่งกว่านั้นก็ขยายไปได้ เหมือนลูก
 หงส์เมื่อปีกเริ่มขึ้นก็หัดโฉบบินไปที่ละน้อย กล้าแข็ง เขาก็บินไปสู่ดวงจันทร์หรือดวงอาทิตย์โดย
 ลำดับ ฉะนั้นก็ ฤกษ์ก็ฉนั้นเหมือนกัน เมื่อกำหนดขนาดแล้ว ขยายนิมิตไปโดยนัยที่กล่าวแล้ว
 ก็ย่อมขยายไปจนเท่าขนาดจักรวาลหรือยิ่งกว่านั้นได้

ข้อความที่ยกมานี้ถึงแม้จะเป็นการเปรียบเทียบพระโยคีผู้ได้ปฏิภาคนิมิตกับลูกหงส์ที่ปีก
 เริ่มขึ้น แต่ภายในข้อความเปรียบเทียบก็แสดงให้เห็นว่า หงส์สามารถบินได้ถึงดวงจันทร์และ
 ดวงอาทิตย์

การที่วรรณคดีบาลีกล่าวว่าหงส์สามารถบินได้ไกลถึงดวงอาทิตย์และดวงจันทร์ เช่นนี้
 นับว่าเป็นการยกย่องหงส์เป็นอย่างมาก เพราะดวงอาทิตย์และดวงจันทร์นั้นอยู่ไกลมาก และใน
 ครั้งนั้นมนุษย์ยังไม่มีความสามารถไปถึงได้ แต่ก็ยกความสามารถนี้ให้แก่หงส์

๑ พระพุทธโฆสะเถระ, วิสุทธิมรรค นาม ปฐม ภาค, ปฐวีกสิณนิทเทโส, หน้า ๑๕๘.

ความเป็นอยู่

ในเรื่องความเป็นอยู่ของหงส์จะไ้กล่าวเป็น ๒ หัวข้อ คือ ที่อยู่อาศัย และอาหาร

ก. ที่อยู่อาศัย วรรณคดีบาลีกล่าวถึงที่อยู่อาศัยของหงส์โดยทั่วไปว่า อาศัยอยู่ในถ้ำทอง ที่ภูเขาคิตตัญญู^๑ ดังปรากฏในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ดังนี้

ในปลาชงคก กล่าวว่่า

ในอดีตกาลครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติในเมืองพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นหงส์ทอง อาศัยอยู่ในถ้ำทอง ที่ภูเขาคิตตัญญู^๒

ในจตุมัญจราชก กล่าวว่่า

ในอดีตกาลครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติในเมืองพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นรุกขเทวดาอยู่ในราวป่า ครั้นนั้นหงส์ ๒ ตัว ออกจากภูเขาคิตตัญญู จับอยู่ที่ต้นไม้ต้นนั้น แล้วจึงไปหากิน แม่เมื่อจะกลับ ก็พ้ที่ต้นไม้ต้นนั้นเหมือนกัน แล้วจึงไปสูกเขาคิตตัญญู^๓

และในเนรุชาคก ก็มีข้อความกล่าวว่่า หงส์อาศัยอยู่ที่ภูเขาคิตตัญญู ดังนี้

ในอดีตกาลครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติในเมืองพาราณสี พระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นพญาหงส์ทอง มีหงส์รองอยู่ตัวหนึ่ง หงส์ทองสองพี่น้องอาศัยอยู่ที่ภูเขาคิตตัญญู^๔

^๑จิตตัญญู เป็นชื่อภูเขาในป่าหิมพานต์ เป็นภูเขา ๑ ใน ๕ ลูกที่ล้อมรอบสระอโนกาท
G. P. Malalasekera, Dictionary of Pāli Proper Names Vol. I. (London :
Luzac & Company, 1960), p. 869.

^๒ชาตกฏรูกถาย คติโย ภาโค, ปลาชงคก, หน้า ๔๙๑.

^๓ชาตกฏรูกถาย คติโย ภาโค, จตุมัญจราชก, หน้า ๑๔๑.

^๔ชาตกฏรูกถาย ภูจโม ภาโค, เนรุชาคก, หน้า ๒๕.

ถึงแม้หงส์จะอาศัยอยู่ในถ้ำทองที่ภูเขาจิตตภูฏาแถบป่าหิมพานต์ แต่สระน้ำเป็นที่ชื่นชอบ
ของหงส์เป็นอย่างยิ่ง ดังมีข้อความกล่าวไว้ในโลกนิติปกรณ์ ว่า

หิ รมติ ปิ หิ รมติ โป
ถึ รมติ ปุ ชุ รมติ ธิ^๒

ข้อความที่ว่า "ห รมติ โป" เป็นข้อความที่ย่อมาจากความเต็ม ดังนี้
ห ย่อมมาจาก หโส, โป ย่อมมาจาก โปกขรณี
ดังนั้น ห รมติ โป จึงหมายความว่า หงส์^๑ชื่นชอบสระบัว

ในสุตตนิบาต ก็มีข้อความที่กล่าวถึงความพอใจของหงส์เมื่อพบสระน้ำ ดังนี้
นกละป่าเล็กแล้วมาอาศัยอยู่ในป่าใหญ่อันมีผลไม้มากมาย อาตมาละแล้วซึ่งคนอาจารย์ผู้มีความ
เห็นน้อยไคมาพบพระพุทธเจ้าผู้มีความเห็นอันประเสริฐ เพียงหงส์เฝ้าลงสู่สระใหญ่ นั้นมี^๒

ในวิสุทธิมรรคกล่าวเพิ่มเติมว่า สระน้ำที่หงส์ชื่นชอบต้องเป็นสระที่สะอาด ดังมี
ข้อความว่า

สุวรรณราชหงส์ ผู้ยินดีในเชิงภูเขาจิตตภูฏา ย่อมไม่ยินดีในหลุมไถลประคู้บ้านของคนจัดศาล
อันไม่สะอาด แต่จะอภิรมย์ยินดีในสระใหญ่ทั้งเจ็ด^๓

^๑ในวารอากาศเอกพิเศษแยม ประพันธ์ทอง ผู้ให้ข้อความจากโลกนิติปกรณ์, ๗ มกราคม
๒๕๒๕.

^๒สยามรัฐสด เตปิภัก เล่ม ๒๕, สุตตนิบาตเก ชุททกนิกายสด สุตตนิปาต, หน้า ๕๕๒.

^๓พระพุทธโฆสะเถระ, วิสุทธิมรรคสด นาม คติโย ภาโค, ฎิปทาญาณทสสนวิสุทธินิทเทโส,
หน้า ๒๘๘.

การที่สระน้ำเป็นที่ชื่นชอบของหงส์ก็เพราะ เป็นสถานที่ซึ่งหงส์ใช้เที่ยวเล่นและหาอาหารนั่นเอง เนื่องจากตามสระน้ำจะมีอาหารต่าง ๆ เช่น คอกบัว ข้าวสาดี เป็นต้น คั้งที่ปรากฏในมหาหงส์ชาตกว่า เมื่อครั้งพระเจ้าสังยมปรารถนาจะจับหงส์ทองให้พระมเหสี ได้รับสั่งให้ขุดสระขึ้นแล้วเพาะพันธุ์ธัญธาคีสำหรับเป็นอาหารของหงส์เพื่อล่อให้หงส์มาหากิน เหล่าหงส์ทั้งหลายเมื่อได้ข่าวก็พากันมาสู่สระ สมคั้งอุบายที่พระราชาลอไว้ คั้งข้อความที่หงส์สุมุขมูลพระราชาวา พวกหงส์ทั้งหลายมาสู่สระเพราะมาหาอาหาร คั้งนี้

พระองค์ได้รับสั่งให้นายพรานขุดสระชื่อว่าเขมุนีไว้ตามคำแนะนำของพราหมณ์ และประกาศอภัยตลอดทั้งสิบทิศ หงส์เหล่านั้นจึงได้บินมาสู่สระโบกขรณีอันมีน้ำใสและสะอาด ในสระโบกขรณีนั้นมีอาหาร เครื่องจิกกินอย่างมากมาย และมีได้มีการ เบียดเบียนแก่งกทั้งหลาย พวกข้าพระองค์ไคยินคำประกาศนี้จึงบินมาสู่สระของพระองค์

ข. อาหาร อาหารของหงส์คือข้าวสาดีที่เกิดเองตามสระน้ำ คั้งปรากฏข้อความใน อรรถกถาชาตกเรื่องต่าง ๆ คั้งนี้

ชาตกกฏกรถาย อฏฐโม ภาค, มหาหงส์ชาตก, หน้า ๕๗๑.

ปลาซซาคก กล่าวว่

"พญาหงส์ทองไ้มาบริโภคข้าวสาลีที่เกิเองในสระแห่งหนึ่งในหิมวันตประเทศ"^๑

เนรุซาคก กล่าวว่

"หงส์ทองสองพี่น้องซึ่งอาศัยอยู่ที่ภูเขาคิตตัญญ ไ้มาบริโภคข้าวสาลีที่เกิเอง ณ หิมวันตประเทศ"^๒

และในชวนหงส์ซาคก ไ้บรรยายถึงพญาหงส์พาวริวารไปหาข้าวสาลีกิน ดังน้

"วันหนึ่งพระโพธิสัตว์กับบริวารเคี้ยวกินข้าวสาลีเกิเองในสระแห่งหนึ่ง ณ พนมพูทวีป"^๓

นอกจากข้าวสาลีที่เกิเองตามสระต่าง ๆ แล้ว ในมหาหงส์ซาคกกล่าวว่ คอกประทุม คอกอุบล ก็เป็นอาหารของหงส์ด้วย^๔

^๑ชาตกฤษณดา ย ตติโย ภาค, ปลาซซาคก, หน้า ๔๕๑.

^๒ชาตกฤษณดา ย ปณจโม ภาค, เนรุซาคก, หน้า ๒๖.

^๓ชาตกฤษณดา ย ฉุโร ภาค, ชวนหงส์ซาคก, หน้า ๑๖๓.

^๔ชาตกฤษณดา ย อญจโม ภาค, มหาหงส์ซาคก, หน้า ๒๓๑.

คุณลักษณะพิเศษของหงส์

คุณลักษณะพิเศษของหงส์ตามที่ปรากฏในวรรณคดีบาลี คือ หงส์ได้รับยกย่องจากบรรดานกทั้งหลายให้เป็นราชาแห่งนก ดังปรากฏข้อความในนัจจชาตก ว่า

ในอดีตกาล สัตว์ ๔ เท้าทั้งหลายได้ตั้งให้ราชสีห์เป็นพระราชฯ บรรดาปลาทั้งหลายได้ตั้งให้ปลาอานนท์เป็นพระราชฯ และ เหล่านกทั้งหลายได้ตั้งให้หงส์เป็นพระราชฯ^๑

การยกย่องหงส์ให้เป็นราชาแห่งนกนี้ นอกจากในนัจจชาตกแล้ว ในอุลลชชาตกก็ได้อธิบายยกย่องไว้เช่นเดียวกัน และได้เล่าถึงรายละเอียดก่อนที่หงส์ได้รับเลือกตั้งให้เป็นราชาแห่งนกไว้ด้วย ดังนี้

ในอดีตกาลครั้งปฐมกัลป์ เหล่ามนุษย์และสัตว์ต่างพากันประชุมเพื่อเลือกตั้งหัวหน้าสำหรับหมู่พวกของตน ในหมู่มนุษย์ได้คัดเลือกบุรุษหนึ่งมีรูปร่างเพียบพร้อมด้วยมารยาทและคุณลักษณะทั้งปวง ตั้งเป็นพระราชฯของพวกเขาคน เหล่าสัตว์สี่เท้าก็ประชุมกันตั้งราชสีห์ให้เป็นพระราชฯของพวกเขา พวกจัณชาติในมหาสมุทรก็แต่งตั้งปลาอานนท์เป็นพระราชฯ ยังเหลือแต่เหล่าสกุลชาติเท่านั้นที่ยังไม่มีเจ้านายปกครอง ดังนั้นหมู่สกุลชาติทั้งหลายจึงได้มาประชุมกัน ณ ที่แห่งหนึ่งในหิมวันตประเทศ และปรึกษากันว่า มนุษย์และสัตว์เหล่าอื่นต่างก็มีเจ้านายแล้ว ยังเหลือแต่พวกเหล่านกเท่านั้นที่ยังไม่มีเจ้านาย การที่ฝูงนกทั้งหลายอยู่ตามลำพังไม่มีเจ้านายนั้นไม่สมควร ควรจะได้อุปถัมภ์เลือกนกที่ควรจะเป็นนายแล้วแต่งตั้งให้เป็นพระราชฯปกครอง ครั้นปรึกษากันแล้วก็พากันพิจารณาคุณที่ควรจะเป็นนายได้ ขณะนั้นเองเหล่านกทั้งหลายได้เห็นนกเค้า (อุลล) ตัวหนึ่งก็เกิดชอบใจ จึงตกลงกันว่านกเค้านี้เหมาะสมที่จะเป็นเจ้านายของพวกเขา ดังนั้นนกตัวหนึ่งจึงได้ประกาศขึ้นสามครั้งเพื่อต้องการจะหยั่งความพอใจของบรรดานกทั้งหลาย เมื่อนกนั้นร้องประกาศ

^๑ชาตภรณกถาย ปฐม ภาค, นัจจชาตก, หน้า ๘๐.

อยู่ ๒ ครั้งก็ยังเงียบสงบไม่มีเสียงคักค้ำน ครั้นนทนต์นั้นจะประกาศครั้งที่ ๓ ก็มีกาทัวหนึ่งลุกขึ้นคักค้ำน กาทัวให้เหตุผลในการคักค้ำนว่า

หน้าตาของนงเค้าเมื่อยังไม่โกรธก็ยังน่ากลัวถึงเพียงนี้ ในเวลาราชภิเษกแล้วเมื่อโกรธขึ้นมาหน้าตาจะน่ากลัวสักเพียงใด พวกเราทั้งหลายที่ถูกลงเค้าผู้ซึ่งโกรธเสกก็จะแตกตื่นรวาทันงาที่เขาส่งในกระเบื้องอันรันทมนั้น"

ครั้นนทนต์คักค้ำนอย่างนี้แล้ว ก็ร้อง "กา กา ข้าพเจ้าไม่พอใจ ข้าพเจ้าไม่พอใจ" แล้วบินไปในอากาศ ฝ่ายนงเค้าเห็นดังนั้นก็โกรธ จึงบินขึ้นติดตามไล่จิกตีที่นั่น และผูกเวรซึ่งกันและกันตั้งแต่ครั้งนั้นมา

หลังจากเหตุการณ์นี้แล้ว เหล่าสฤงษชาติทั้งหลายจึงได้พร้อมใจกันตั้งหงส์ทองให้เป็นราชาของพวกตน

ในคัมภีร์ไตรโลกวิจิตร มีคำอธิบายเพิ่มเติมว่า เมื่อกาคักค้ำนการแต่งตั้งนงเค้าแล้ว นกทั้งหลายก็พากันสรรเสริญกันว่า กาทัวนี้มีสติปัญญาเฉลียวฉลาด สามารถเป็นราชาของพวกตนได้ จึงปรึกษากันจะตั้งกาทัวให้เป็นราชา นงเค้าเห็นเช่นนั้นจึงกล่าวคำคักค้ำนโดยให้เหตุผลว่า "กานี้แต่ยังไม่เป็นพญายังเที่ยวกินไข่นกและลูกนกต่าง ๆ ถ้าหากว่าไต่เป็นพญา พวกเราจะต้องหาไข่นกและลูกนกส่งส่วยกาหรือ ท่านทั้งหลายจงตรึกตรองให้ถี่ การที่จะตั้งกานี้ให้เป็นพญานั้นไม่เป็นที่พอใจของข้าพเจ้าเลย" นกทั้งหลายได้ฟังดังนั้นก็เห็นจริงด้วย ขณะนั้นเองกาทัวกับนงเค้าก็ตรงเข้าจิกตีกันและผูกเวรซึ่งกันและกันตั้งแต่นั้นมา

*ชาตภรกรถาย จตุตถ โภาโค, อุลลชชาติก, หน้า ๕๕.

หลังจากเหตุการณ์นี้แล้ว เหล่าสฤงษชาติทั้งหลายจึงพร้อมใจกันตั้งหงส์ทองให้เป็นราชา จากเรื่องราวในอุลughขาคกรวมทั้งข้อความในไตรโลกวิจิตรก็แสดงให้เห็นว่า การที่หงส์ ได้รับเลือกตั้งให้เป็นราชานั้น นักทั้งหลายได้สังเกตเห็นแล้วว่าหงส์ไม่มีคุณสมบัติที่เป็นโทษเช่นนกเค้า และกา กล่าวคือ ประการแรก หงส์ไม่มีหน้าตาที่น่าเกลียดน่ากลัวเหมือนนกเค้า ประการที่สอง หงส์ไม่มีนิสัยเที่ยวลักกินไข่นกและลูกนกเหมือนกา นอกจากนี้หงส์ยังมีคุณสมบัติอื่นอีก เช่น มีรูปร่างงดงามน่าทัศนา รวมทั้งมีความสามารถเหนือคนอื่น เช่น สามารถบินได้ไกล และเร็ว เป็นต้น ลักษณะต่าง ๆ ดังกล่าวนี้องค์ทำให้หงส์ได้รับคัดเลือกให้เป็นราชาแห่งนกทั้งหลาย และไม่ได้รับการคัดค้านจากนกอื่นเลย

บทบาทของหงส์ตามที่ปรากฏในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ

ผู้วิจัยจะแยกกล่าวถึงบทบาทของหงส์ตามที่ปรากฏในวรรณคดีบาลีเรื่องต่าง ๆ ออกเป็น ๒ หัวข้อ คือ บทบาทที่แสดงลักษณะนิสัย และบทบาทที่แสดงคุณธรรมและให้คติต่าง ๆ

ก. บทบาทที่แสดงลักษณะนิสัย

ลักษณะนิสัยของหงส์ที่แสดงออกในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ คือ ถือตัวว่าสูงกว่าสัตว์ชนิดอื่น ดังมีเรื่องราวปรากฏในวรรณคดีเรื่องต่าง ๆ ดังหลักฐานต่อไปนี้คือ

ในวินิลกษาคก หงส์ถือตัวว่าสูงกว่ากา ถึงแม้หงส์จะเข้าไปผสมกับกา แต่ลูกผสมที่เกิดจากกาก็ไม่สามารถประพาศิตนให้เป็นที่ยอมรับของเหล่าหงส์ได้ เนื่องจากได้แสดงนิสัยที่ไม่ถึงงามอันสอดถึงพื้นอัธยาศัยของกาจนเป็นเหตุให้หงส์คู่มิ้นและเหยียดหยาม ดังปรากฏเรื่องราวดังนี้

นิบาตชาตก ฉบับหอพระสมุดวชิรญาณ เล่ม ๒ ตึกนิบาต อุลughขาคก (กรุงเทพฯ : โสภณพิพรรษนากร, ๒๕๒๗), หน้า ๑๘๐.

ในอดีตกาล ครั้งพระเจ้าวิเทหะเสวยราชสมบัติในเมืองมิดิลาในรัฐวิเทหะ พระโพธิ-
 สัตว์ถือกำเนิดเป็นพระโอรสของพระเจ้าวิเทหะ เมื่อเจริญวัยได้ศึกษาศิลปวิทยาทุกประการ ครั้น
 พระบิดาสวรรคตจึงได้ขึ้นเสวยราชสมบัติต่อมา ครั้งนั้นมีราชหงส์ทองตัวหนึ่งได้ไปตั้งวางกับนางกา
 จนนางกาคลอกลูกออกมา ลูกของราชหงส์ทองที่เกิดกับนางกานี้มีสีกายค่อนข้างเขียว จึงได้ตั้งชื่อ
 ให้ว่า วินีลกะ (แปลว่า มีสีเขียวที่แปลกไป) พญาหงส์ผู้พ่อมักจะไปเยี่ยมลูกของตนที่เกิดจากนางกา
 เสมอ พญาหงส์นั้นนอกจากจะมีลูกกับนางกาแล้ว ยังมีลูกที่เป็นหงส์อีก ๒ ตัว ลูกหงส์ทั้งสองนั้น
 เห็นบิดาไปยังถิ่นมนุษย์เสมอ ๆ จึงถามด้วยความสงสัย ครั้นทราบว่าบิดาไปเยี่ยมลูกที่เกิดจากนาง
 กาที่ตำบลแห่งหนึ่งไม่ไกลจากเมืองมิดิลา นัก จึงรับอาสาไปพาวินีลกะมาหาบิดา วิธีที่ลูกหงส์ทั้งสอง
 พาวินีลกะมาก็คือ ให้นำลูกกาวินีลกะจับที่ไม้คอนอันหนึ่ง แล้วลูกหงส์ทั้งสองเอาจงอยปากคาบปลายไม้
 คนละข้าง พาบินไปยังที่อยู่โดยบินผ่านเหนือเมืองมิดิลา มา ขณะนั้นพระเจ้าวิเทหะราชประทับนั่งรถ
 เข็มม้าสีขาवलอดเศศ์จเลียบพระนครอยู่ วินีลกะเห็นเช่นนั้นก็คิดว่าตนเองนั้นมีฐานะเท่าพระเจ้า
 วิเทหะ เพราะพระองค์ประทับนั่งรถเข็มม้าเลียบพระนคร ตนก็นั่งรถเข็มหงส์กำลังไปใน
 อากาศ จึงกล่าวขึ้นว่า

มาอาชาไนยยอมนำพระเจ้าวิเทหะเจ้ากรุงมิดิลาไป เหมือนดังหงส์ทั้งคู่ยอมพาวินีลกะบินไป
 ฉะนั้น

ลูกหงส์ทั้งสองเมื่อได้ฟังคำพูดของลูกกาวินีลกะก็โกรธ คิดจะทิ้งลูกกาให้ตกลงทันที
 แต่แล้วกลับไถ่สติ คิดได้ว่าถ้าบิดาทราบก็จะตำหนิได้ จึงสะกดคลื่นความโกรธพาไปยังที่อยู่ของ
 บิดา แล้วเล่าเหตุการณ์ที่วินีลกะกระทำให้บิดาฟัง เมื่อพญาหงส์ได้ฟังก็โกรธที่วินีลกะไม่รู้จัก
 ประมาณตน ยกตนว่าสูงกว่าลูกหงส์ และเปรียบลูกหงส์ว่าเป็นม้าเทียมรถ ถึงข้อความที่พญาหงส์
 คุยวินีลกะว่า

เจ้ายิ่งใหญ่กว่าบุตรของเราหรือ จึงได้ทัณฑ์บุตรของเราว่าเหมือนม้าเทียมรถ, เจ้าเป็นผู้
ไม่รู้จักประมาณคน^๑

หลังจากคุณแล้ว พญาหงส์ก็ไม่ปรารถนาจะให้ลูกกาอยู่ในถิ่นของหงส์อีกต่อไป ถึง
ข้อความที่พญาหงส์กล่าวไว้ว่า

ลูกอนวินิลกะ เจ้ามาสู่ภูผาอันเป็นที่อยู่ของหงส์ทั้งหลาย เจ้ามาพักพิงในที่มิใช่ภูมิลำเนาของเจ้า
จงกลับคืนเขามหุฆานอันเป็นที่อยู่ของมารดาของเจ้าเถิด^๒

ครั้นแล้วได้ส่งลูกหงส์ให้เอาวินิลกะไปส่งยังที่อยู่ ณ เมืองมิลิดา

จะเห็นว่าชากรเรื่องนี้สะท้อนให้เห็นถึงการแบ่งชั้นวรรณะในอินเดียอย่างชัดเจน
หงส์เปรียบได้กับคนในวรรณะสูง และกาคือบุคคลในวรรณะต่ำ เมื่อคนในวรรณะสูงไปแต่งงานกับ
คนในวรรณะต่ำ ลูกผสมที่เกิดมามีไม่ได้รับการยอมรับ ถึงเช่นลูกกาวินิลกะในเรื่องนี้นั้นเอง แต่
อย่างไรก็ตามจากชากรเรื่องนี้ก็ทำให้เราทราบว่าหงส์ถือตัวว่าเป็นนกชั้นสูงและเหยียดหยามกว่า
เป็นนกชั้นต่ำ ถึงแม้จะโคจรสัมพันธ์กันระหว่างหงส์และกาแต่ลูกผสมที่ออกมาก็ยังแสดงเผ่าพันธุ์เดิม
ของกาทั้งสีกายและนิสัย จนเป็นเหตุให้หงส์รังเกียจและดูหมิ่น จนไม่ยอมรับเข้าอยู่ในหมู่หงส์

ในคัมภีร์ชากร หงส์ถือตัวว่าสูงกว่าสุนัขจึงจอก เมื่อเห็นสุนัขจอกซึ่งต่ำศักดิ์ก็ว่า
ยกตัวขึ้นมาเทียมตนก็ไม่พอใจ ถึงมีเนื้อเรื่องกล่าวไว้ ดังนี้

ในอดีตกาล ครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติอยู่ในเมืองพาราณสี พระโพธิสัตว์
เกิดเป็นรุกขเทวดาอยู่ในราวป่า ครั้งนั้นมีลูกหงส์สองตัวอาศัยอยู่ที่ภูเขาจิตคุฏฐ ลูกหงส์ทั้งสองนั้น

^๑ชาตภฏฐกถาย ตติโย ภาค, วนิลกชาตก, หน้า ๕๑.

^๒เรื่องเดียวกัน.

เมื่อออกจากภูเขาศิตกฏซึ่งเป็นที่อาศัยไปหากินทั้งขาไปและขากลับมักจะแวะพักที่ต้นไม้ที่พระโพธิสัตว์
สิงสถิตอยู่ ครั้นนานเข้าก็มีความคุ้นเคยกับพระโพธิสัตว์ ดังนั้นระหว่างเดินทางไปมาจึงมักหยุด
สนทนากับพระโพธิสัตว์แล้วจึงจากไป อยู่มาวันหนึ่งลูกหงส์ทั้งสองจับอยู่บนยอดไม้สนทนาอยู่กับพระ-
โพธิสัตว์ สุนัขจึงจอกตัวหนึ่งยืนอยู่ที่ต้นไม้ กล่าวกับหงส์ว่า

ท่านทั้งสองขึ้นไปสู่คาบไม้อันสูงแล้วเจรจาปรึกษาความลับกัน เชิญท่านทั้งสองลงมาเจรจากัน
ในที่ต่ำเถิด พญาเนื้อจักไค้ฟังบาง^๑

ลูกหงส์เมื่อไค้ฟังดังนั้นมีความรังเกียจสุนัขจึงจอกจึงบินกลับภูเขาศิตกฏทันที

ดังนั้นจะเห็นว่าหงส์นั้นถือตัวว่าสูงกว่าสุนัขจึงจอก จึงไม่พอใจที่เห็นสุนัขจึงจอกผู้คำ
ศักดิ์กว่าเจรจาสอดแทรกเข้ามา ทั้งนี้พระโพธิสัตว์รูกษเทวดาเองก็ยอมรับในความสูงส่งของหงส์
ถึงข้อความที่พระโพธิสัตว์กล่าวกับสุนัขจึงจอกหลังจากที่ลูกหงส์ทั้งสองไปแล้วว่า

สุบรรณกับสุบรรณสนทนากัน เทพต่อเทพสนทนากัน เจ้าผู้สะอาคหมคจคด้วยคุณสมบัตินี้ ๔
มายังเกี่ยวอะไรด้วยเล่า นี่แน่ะ เจ้าผู้สะอาค จงเข้าโพรงเสี้ยเถิด^๒

ใจความข้างบนนี้มีเนื้อความในอรรถกถาอธิบายว่า พระโพธิสัตว์เรียกหงส์ว่าสุบรรณ
คือสัตว์มีขนงาม และเรียกลูกหงส์ทั้งสองว่าเทพ ซึ่งนับว่าเป็นการเรียกหงส์อย่างยกย่อง ส่วน
สุนัขจึงจอกนั้นพระโพธิสัตว์เสด็จเรียกยกย่องเชิงกระทบกระเทียบว่าเป็นผู้สะอาคหมคจคพร้อมด้วย
คุณสมบัตินี้ ๔ อันประกอบด้วย ร่างกาย ๑ ชาติ ๑ เสี้ย ๑ คุณ ๑ แต่ความจริงสุนัข-
จึงจอกมิได้มีคุณสมบัตินี้ เพราะความเป็นจริงสุนัขจึงจอกนั้นถือกันว่าเป็นสัตว์ที่ต่ำที่สุดในบรรดา

^๑ชาตกฏรูกถาย คติโย ภาโค, จตมฏฐชาตก, หน้า ๑๘๑.

^๒เรื่องเดียวกัน.

สัตว์ ๔ เท้าทั้งหลาย^๑ แต่เนื่องจากสุนัขจึงจอกยกตนเองว่าเป็น "มิกราชา" ซึ่งหมายถึงพญาเนื้อ
พระโพธิสัตว์จึงได้เรียกยกย่อง เป็นเชิงกระทบกระทั่งเขมดั่งกล่าว

เรื่องราวในชาดกนี้ก็เป็นการยืนยันอีกตอนหนึ่งว่าหงส์นั้นถือตัวว่าสูงกว่าสัตว์อื่น แม้
บุคคลอื่น เช่น รุกขเทวดาก็ยอมรับในความเป็นสัตว์สกุลสูงของหงส์

การที่หงส์ถือตัวว่าสูงกว่าสัตว์อื่น นอกจากในวินัยกษัตริย์ และจตุมัญญชาดกแล้ว
ยังมีกล่าวอีกในเนรุชาดก โดยในเรื่องนี้หงส์ถือตัวว่าสูงกว่ากาซึ่งมีสี่เท้า และสูงกว่านกอื่น ๆ
รวมทั้งสัตว์ ๔ เท้าทั้งหลาย และได้เกิดความไม่พอใจเนรุบรรพตที่ไม่สามารถจำแนกความสูงต่ำ
ของสัตว์ต่าง ๆ ได้ ก็มีเรื่องราวกล่าวไว้ดังนี้

ในอดีตกาล ครั้งพระเจ้าพรหมทัตครองราชสมบัติอยู่ในกรุงพาราณสี ครั้งนั้นพระ-
โพธิสัตว์เสวยพระชาติเป็นหงส์ทองและมีหงส์ทองผู้น้องอยู่ตัวหนึ่ง หงส์ทองสองพี่น้องนี้อาศัยอยู่ที่
ภูเขาคิชฌกูฏ วันหนึ่งหงส์ทองสองพี่น้องได้ไปเที่ยวหาอาหารในหิมวันตประเทศแล้วบินกลับยังที่อยู่
ขณะบินกลับนั้นได้เห็นภูเขาทองลูกหนึ่งชื่อเนรุ จึงบินขึ้นไปจับอยู่บนยอดภูเขานั้น ที่ภูเขานั้นมีฝูงสัตว์
๒ เท้า ๔ เท้าจำนวนมากเข้ามาพักอาศัยอยู่ บรรดาสัตว์ต่าง ๆ เหล่านั้นตามปกติล้วนมีสี่กาย
ต่าง ๆ กันตามเผ่าพันธุ์ แต่เมื่อเข้าไปถึงเนรุบรรพต ค่ายรัศมีของภูเขาทองนั้นนายแสงจับกาย
ทำให้มีสี่ทองเหมือนกันหมด หงส์ผู้น้องเมื่อเห็นดังนั้นก็สงสัยว่าเหตุไรเหล่ากาซึ่งมีสี่เท้าและตนเอง
ซึ่งเป็นนกที่ประเสริฐกว่านกทั้งหลายเมื่อมาจับภูเขาลูกนี้แล้วจึงได้มีสี่กายเหมือนกัน รวมทั้งสัตว์อื่น ๆ
เช่น ราชสีห์ เสือ นก และเนื้อ ซึ่งเป็นสัตว์ชั้นต่ำเมื่อมาจับภูเขาลูกนี้ก็มีสี่กายเช่นเดียวกันไปค้ำ
จึงถามหงส์พี่ด้วยความสงสัยว่า

^๑บรรดามฤคชาติทั้งหลาย สุนัขจึงจอกเป็นเลวที่สุด บรรดามังกรทั้งหลาย กาเป็นเลว
ที่สุด บรรดารุกขชาติทั้งหลายคันละหู่เป็นเลวที่สุด (สุตตคนุคปิฎก ขุททกนิกายสุส อรรถชาดก,
หน้า ๑๒๘.)

กาป่า กายัน และเราทั้งสองผู้ประเสริฐกว่านกทั้งหลาย เมื่อมาจับภูเขาตอนนี้ยอมมีสี
เหมือนกันหมด เหลลราชสีห์ เสือโคร่ง นก เนื้อ บรรดาผีในป่านี้ซึ่งเป็นสัตว์ชั้นต่ำ เมื่อ
มาอยู่ที่ภูเขาตอนนี้ก็มีสีเหมือนกันหมดเหมือนกัน อยากรู่ว่าภูเขานี้ชื่ออะไร

พญางหงส์จึงโฉบบอกให้หงส์ของทราบว่า ภูเขาตอนนี้ชื่อเนรุบรรพต สัตว์ทุกชนิดเมื่อ
เข้ามาอยู่ในภูเขาตอนนี้ยอมมีสีทองเหมือนกันทุกตัว เพราะรัศมีของภูเขาทอง

หงส์ของโคฟังกไม่พอใจเนรุบรรพต คับถึ้อกว่าสูงกว่าสัตว์ทั้งหลาย แต่ภูเขา
ตอนนี้ไม่สามารถแบ่งแยกสัตว์ต่าง ๆ ให้แตกต่างกันตามฐานะและศักดิ์ศรีได้ จึงได้ชวนหงส์ผู้ไป
จากภูเขาตอนนี้ คึงข้อความที่หงส์ของกล่าวกับหงส์ผู้ว่า

การไม่นับถือ การคูหมิ่น การยกย่องว่าเสมอกับคนเลว ฟิงมีแก่บัณฑิตในที่ใด บัณฑิตยอมไม่
อยู่ในที่นั้น

คนเกียจคร้าน คนขยัน คนกล้า คนขลาด ได้รับการยกย่องว่าเสมอกันในที่ใด บัณฑิตยอม
ไม่ฟังอยู่ในที่นั้น

เนรุบรรพตตอนนี้ ไม่แบ่งคนเลว คนชั้นกลาง และคนดี เป็นภูเขาที่ไม่จำแนกความแตกต่าง
ทำให้เหมือนกันหมด เราทั้งสองจงไปจากเนรุบรรพตเสียเถิด^๒

จากข้อความและเรื่องราวในเนรุชาดกนี้เอง ได้แสดงให้เห็นอย่างชัดเจนว่า หงส์
มีความถึ้อตัวว่าสูงกว่าสัตว์อื่น คึงนั้นเมื่อเนรุบรรพตไม่สามารถจำแนกบุคคลให้แตกต่างกันได้ จึง
ไม่พอใจที่จะพักอาศัยอยู่

จากการศึกษาชาดกทั้ง ๓ เรื่องนี้ ทำให้ทราบถึงลักษณะนิสัยว่า หงส์นั้นถึ้อตัวว่าสูง
กว่าสัตว์อื่นโดยทั่วไป โดยเฉพาะกาและสุนัขจึงจอกมักจะถูกเหยียดหยามจากหงส์ว่าเป็นสัตว์ชั้นต่ำ
จนไม่สมควรสมาคมด้วย

^๑ชาดกภูรุกรถาย ปญจโม ภาโค, เนรุชาดก, หน้า ๒๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗.

ข. บทบาทที่แสดงคุณธรรมและให้คติต่าง ๆ

ถึงแม้หงส์จะหยิ่งและถือตัวว่าสูงกว่าสัตว์อื่น แต่หงส์ก็มีจิตใจที่ถึงงาม สูงส่งด้วย
คุณธรรม ลักษณะคุณธรรมของหงส์ตามที่ปรากฏหลักฐานในคัมภีร์บาลี มีดังนี้

๑. ความเมตตาการุณา

'เมตตา' หมายถึง ความรักใคร่ปรารถนาจะให้เป็นผู้สุข ส่วน 'การุณา'
หมายถึง ความสงสารคิดช่วยให้พ้นทุกข์' หงส์ได้แสดงจิตใจที่ถึงงามนี้คือช่วยเหลือภรรยาและบุตร
สาวผู้ได้รับความทุกข์ให้มีความสุขขึ้น ดังปรากฏในเรื่องสุพรรณหงส์ชาดก ดังนี้

ในอดีตกาล เมื่อครั้งพระเจ้าพรหมทัตเสวยราชสมบัติ ณ เมืองพาราณสี มีบุรุษ
ในสกุลพราหมณ์คนหนึ่ง เมื่อเจริญวัยได้แต่งงานมีภริยาคนหนึ่ง มีธิดาคู่ด้วยกัน ๓ คน ครั้นธิดา
ทั้งสามได้แต่งงานมีสามีไปแล้วทุกคน พราหมณ์นั้นได้สิ้นชีวิตลงและไปเกิดเป็นหงส์ทอง เมื่อหงส์
ทองเจริญเติบโตเห็นร่างกายของตนประกอบด้วยขนทองคำงามวิจิตร ได้คิดทบทวนถึงเหตุการณ์ใน
อดีตชาติ ทราบดีว่าตนเองจุติมาจากโลกมนุษย์ และขณะนั้นนางพราหมณ์ผู้ภริยาและธิดาทั้งสามยังมี
ชีวิตอยู่แต่ต้องพากันไปรับจ้างผู้อื่นเลี้ยงชีวิตมีความลำบากมาก จึงคิดจะให้ความอนุเคราะห์แก่ภริยา
และธิดาคู่ด้วยการให้ขนทองคำของตน เมื่อคิดดังนั้นแล้วพญาหงส์ทองจึงไต่บินไปยังที่อยู่ของนาง
พราหมณ์และธิดาทั้งสาม หลังจากเล่าเหตุการณ์ให้ธิดาและภริยาฟังแล้ว พญาหงส์ทองได้กล่าวว่า
ตั้งแต่บัดนี้ไป พวกเจ้าไม่ต้องรับจ้างคนอื่นเขาเลี้ยงชีพอย่างลำบากอีก เราจักให้ขนแก่
พวกเจ้าครั้งละอันหนึ่ง จงเอาไปขายเลี้ยงชีวิตตามสบายเถิด^๒

^๑ พระราชวรมุนี (ประยูร ปรยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ A Dictionary of Buddhism, หน้า ๘๒.

^๒ ชาดกสุกถาย คติโย ภาโก, ส่วนหงส์ชาดก, หน้า ๓๖๒.

ครั้นกล่าวแล้วก็ใส่สัจคนทองให้แล้วบินจากไป หลังจากนั้นพญาหงส์ทองก็ไ้
เวียนมาให้ชนทองของตนแก่นางพราหมณีและธิดาทั้งสามอีกอย่างสม่ำเสมอ จนกระทั่งนางพราหมณี
และธิดาทั้งสามคอยมั่งคั่งมีความสุขสมบุรณ์ขึ้น

ถึงแม้พญาหงส์ทองจะไ้กรุณาต่อภริยาให้ความช่วยเหลือถึงปานนี้ แต่นาง
พราหมณีภริยาผู้มีความโลภก็ยังไม่พอใจ ไ้ปริกษาศิลาทั้งสามคิจะจับพญาหงส์ทองถอนขนเสียให้
หมด นางกล่าวกับธิดาว่า

ขึ้นชื่อว่าพวกเครือจันดู รู้จิตใจยาก ถ้าบิดาของเจ้าไม่มาที่นี้สัก เราจะทำอย่างไร
คราวนี้เมื่อบิดาของเจ้ามา พวกเราช่วยกันถอนขนเสียให้หมดเถอะ^๑

ธิดาทั้งสามไม่เห็นด้วย แต่นางพราหมณีถึงขั้นที่จะทำตามความคิดของตน ใน
วันรุ่งขึ้นเมื่อพญาหงส์ทองมา นางไ้ไข้อย่างจับพญาหงส์ทองไว้แล้วถอนเอาขนออกจนหมดทั้งตัว
แต่เพราะจับถอนเอาด้วยพลการตามความโลภ พญาหงส์มีไ้เต็มใจให้ ขนที่ถอนออกมาจึงกลายเป็น
เป็นสีขาวเหมือนขนนกยาง หลังจากถอนจนหมดแล้ว พญาหงส์ไม่สามารถจะกางปีกบินไปไ้
นางพราหมณีจึงเอาไ้คุ่มเลี้ยงไว้ เมื่อขนทองพญาหงส์นั้นงอกขึ้นใหม่ก็มีสีขาวไม่เป็นทอง เหมือนใน
กาลก่อน เมื่อเห็นว่าขนปีกขึ้นเต็มที่แล้ว พญาหงส์ก็บินกลับไปยังที่อยู่ และมีไ้กลับมายังที่นั้นอีก
เลย

จากซาคก เรื่องนี้ จะเห็นว่าพญาหงส์ทอง มีความเมตตากรุณาจึงไ้ไ้ให้ความอนุ-
เคราะห์แก่ภริยาและธิดาด้วยกาไว้ให้ชนทองของตนไปขายเป็นเครื่องยังชีพ แต่เพราะความโลภของ
ภริยาพญาหงส์จึงต้องพบกับอันตรายจนเกือบถึงแก่ชีวิต

^๑ซาคกถูกรวดลาย ศคิโย ภาโค, สวรรณหงส์ซาคก, หน้า ๓๖๒.

๒. ความมีมิตรธรรม

มิตรธรรมของหงส์จำแนกได้เป็น ๒ ประเภท คือ มิตรธรรมในระหว่างเพื่อน และมิตรธรรมระหว่างบ่าวกับนาย

ก) มิตรธรรมในระหว่างเพื่อน

หงส์ได้แสดงคุณธรรมข้อนี้ในเรื่องปลาชาก ในชาตกเรื่องหนึ่งหงส์ได้ ตักเตียนปลาชากตัวหนึ่งเป็นมิตรให้ถอนต้นไม้โครที่เกิขึ้นที่ตำบลปลาชากเสีย เนื่องจากหงส์ได้ เล็งเห็นแล้วว่าถ้าปล่อยให้ต้นไม้โครเจริญเติบโตจะทำลายต้นปลาชากซึ่งเป็นที่ยอาศัยของปลาชาก กังนี้

ในอดีตกาล เมื่อครั้งพระเจ้าพรหมทัตครองราชสมบัติ ณ เมืองพาราณสี หงส์ทองตัวหนึ่งอาศัยอยู่ในสุวรรณคูหาที่ภูเขาจิตตภูฏ และออกไปหาอาหารกินในป่าหิมพานต์เสมอ ในระหว่างทางที่พญาหงส์บินไปมานั้น มีต้นปลาชาก (ปลาช) ๑ ใหญ่ต้นหนึ่งขึ้นอยู่ พญาหงส์ได้แวะ หยุดพักที่ต้นปลาชนั้นทุกครั้งที่ไปและกลับ จนกระทั่งเกิดความคุ้นเคยกับเหยงคาที่เกิอยู่ที่ต้นไม้ นั้น ค่อมานางนกตัวหนึ่งกินผลไม้โคร รสุกแล้วบินมาจับที่ต้นปลาช และได้ถายมูลลงที่ระหว่างก่าคบ หลัง จากนั้นไม่นานต้นไม้โครก็เกิขึ้นและ เจริญงอกงามขึ้นเรื่อย ๆ จนถึง ๔ นิ้ว เมื่อพญาหงส์เห็น เช่นนั้นก็ทราบว่อันตรายจะเกิแก่ปลาชเทวคา จึงได้แนะนำปลาชเทวคา ว่า

ก่อนปลาชผู้สหาย ธรรมคาต้นไม้โครเกิขึ้นที่ต้นไม้ใด เมื่อเจริญขึ้นยอมทำลายต้นไม้ นั้น ทานอย่าให้ต้นไม้โครนี้เจริญขึ้นเลย วิมานของท่านจะถูกลทำลาย ทานจงถอนต้นไม้โครนี้ทิ้ง เสียเถิด ขึ้นชื่อว่าของที่ควรระวังก็ควรระวังจะระวังเถิด^๒

^๑ปลาช หมายถึงต้นทองกวาว

^๒ชาตภฏฐกถาย จตุตถโก ภาโค, ปลาชชาก, หน้า ๔๕๒.

แต่ปลาสเหวคาไม่เชื่อฟังคำเตือนของพญาหงส์ ใค้ปล่อยให้คณินิโครชเจริญ
งอกงามต่อไป ครั้นต่อมาที่มีรุกขเทวดาองค์หนึ่งเกิดขึ้นที่คณินิโครชนั้น คณินิโครชนั้นเมื่อเจริญ
เติบโตขึ้นก็หักคณินิโครชเสีย วิมานของปลาสเหวคาก็ตกลงมาพร้อมกับกิ่งปลาสพฤกษ์ ปลาสเหวคา
จึงนึกเสียใจที่ไม่เชื่อฟังคำพูดของพญาหงส์ ถึงกับคร่ำครวญว่า

เพราะไม่รู้สักถึงถ้อยคำอันเปรียบด้วยภูเขาสีเนรุบรพทของพญาหงส์ บัดนี้คณินิโครชเป็นต้นไม้
ที่ทำให้เราต้องกลัว ต้องสะดุ้ง ต้องหวาดเสียว ภัยใหญ่มาถึงเราแล้ว

ในที่สุดคณินิโครชก็เจริญขึ้นปกคลุมคณินิโครชทั้งหมดและทำลายจนกระทั่งคณินิโครช
ปลาสเหวคาเหลือแต่เพียงคอก วิมานของปลาสเหวคาก็อันตรธานไปสิ้น

เรื่องราวในปลาสาขาคนี้ แสดงให้เห็นถึงมิตรธรรมของหงส์ประการหนึ่ง
คือ ช่วยชักเตือนและแนะนำสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่มิตร กล่าวคือ เมื่อเล็งเห็นว่าคณินิโครชจะเป็น
โทษแก่มิตรก็ช่วยชักเตือน และยังช่วยแนะนำสิ่งที่ควรกระทำ คือให้คณินิโครชทิ้งเสีย แต่ปลาส
เหวคาไม่เชื่อฟังจึงต้องพบกับความวิบัติในที่สุด

ข) มิตรธรรมระหว่างบ่าวกับนาย

คุณธรรมในข้อนี้ของหงส์มีกล่าวไว้ในวรรณคดีบาลีถึง ๓ เรื่อง คือ หงส์-
สาขก จุลหงส์สาขก และมหาหงส์สาขก ในแต่ละเรื่องมีส่วนที่แตกต่างกันบ้างบางประการ เช่น
พระนามกษัตริย์ที่ครองเมืองแตกต่างกัน กล่าวคือ ในหงส์สาขก กล่าวว่า พระราชาผู้ครองเมือง
พาราณสี คือ พระเจ้าพหูปกคกะ มีพระมเหสีชื่อ พระนางเขมา ในจุลหงส์สาขก กล่าวว่า พระ-
ราชาผู้ครองนครคือพระเจ้าสาครราช ครองเมืองสาครนคร ณ มหิสกัฏฐ และในมหาหงส์สาขก
กล่าวว่า พระราชาผู้ครองเมืองพาราณสีคือพระเจ้าสังยมะ ส่วนพระมเหสีชื่อพระนางเขมาเช่น

เกี่ยวกับเรื่องหงสาตก ถึงแม้จะมีรายละเอียดที่แตกต่างกันบ้างประการ แต่ใจความสำคัญของชาตกทั้ง ๓ เรื่องนี้เหมือนกัน คือ กล่าวถึงพฤติกรรมที่แสดงถึงคุณธรรมอันยอดเยี่ยมของหงส์ผู้मुखที่ไคช่วยเหลือพญาหงส์ผู้เป็นนายของตนให้รอดพ้นอันตรายโดยยอมเสียสละชีวิตแทน

ในที่นี้ผู้วิจัยจะกล่าวถึงบทบาทที่แสดงคุณธรรมของหงส์ผู้मुखในมหาหงสาตก ซึ่งเป็นชาตกที่มีรายละเอียดมากกว่าชาตกเรื่องอื่น ดังปรากฏเรื่องราวดังนี้

ในอดีตกาล เมื่อพระเจ้าสังยมะครองราชสมบัติ ณ กรุงพาราณสี ทรงมีพระมเหสีทรงพระนามว่าพระนางเขมา ครั้นนั้นพระโพธิสัตว์ก่าเนกเป็นหงส์ทองในตระกูลชรรฐ มีหงส์เก้าหมื่นหกพันตัวเป็นบริวาร อาศัยอยู่ที่ภูเขาจิตตภูฏ วันหนึ่งพระนางเขมาทรงพระสุบินว่ามีหงส์ทอง ๒ ตัวบินมาจับที่ราชบัลลังก์ แล้วกล่าวธรรมกถาค้วยสำเนียงอันไพเราะ พระนางได้สดับธรรมกถานั้นแต่ยังไม่ทันเฝ้าพระทัยก็สว่างเสียก่อน หงส์ทั้งคู่ไคบินออกไปทางช่องพระแกลหลังจากทรงตื่นบรรทมด้วยความที่อยากฟังธรรมกถาของหงส์ทองนั้นอีกจึงแสวงหาเป็นแพพระครรภและทูลขอร้องให้พระเจ้าสังยมะช่วยนำหงส์ทองมาให้ พระราชาทรงนำเรื่องที่พระนางเขมาทรงพระสุบินไปปรึกษาอำมาตย์ทั้งหลาย จนกระทั่งทราบว่า หงส์ทองนั้นมีอยู่ที่ภูเขาจิตตภูฏ ในหิมวันตประเทศ จึงมีรับสั่งให้ช่วยกันคิดหาอุบายจับหงส์ทองนั้น เหล่าพราหมณ์ทั้งหลายทราบว่าสระน้ำเป็นที่เกษมสำราญและเป็นแหล่งหากินของหงส์ จึงไคกราบทูลพระองค์ว่า ไม่จำเป็นที่จะต้องไปจับหงส์ถึงภูเขาจิตตภูฏ แต่ควรใช้อุบายล่อให้หงส์เข้ามาในที่ใกล้พระนคร ค้วยการรับสั่งให้ขุดสระขนาดใหญ่ขึ้นทางทิศเหนือของพระนคร ภายในสระจคิให้น้ำใสสะอาดเต็มเปี่ยม พร้อมทั้งปลูกต้นข้าวรวมทั้งประทุมชาคินานาพันธุ์อย่างงคางาม และระวังไม่ให้หมู่มนุษย์เข้าใกล้ ประกาศประทานอภัยแก่ฝูงสัตว์ที่มาอาศัยทั่วทั้งสิบทิศ เมื่อหงส์ทั้งหลายไคยินขานี้ก็จะพากันมาอย่างแน่นอน เมื่อหงส์เหล่านั้นมาแล้ว พระองค์ก็จะจับหงส์ไคตามปรารภณา พระราชาทรงเห็นค้วยกับอุบายที่พราหมณ์กราบทูล รับสั่งให้ขุดสระตามคำแนะนำและมีรับสั่งให้นายพราหมณ์คนหนึ่งคอยคูดเรักรักษาสระนั้น

ตั้งแต่นั้นมาสกุลชาติเหล่าต่าง ๆ ก็พากันมาสู่ระเซเมนี้ ในเวลาไม่นานนัก ชาวก็แพร่สะพัดไปถึงเหล่าหงส์ทั้งหลาย หงส์บริวารได้พากันอ่อนวอนพญาหงส์ขอไปหาอาหารกินในระเซเมนี้บ้าง พญาหงส์ได้ทักทวนไว้ว่าอาจจะเป็นอุบายของพวกมนุษย์มาขุดสระล่อไว้ ขอให้ไปหาอาหารกินตามถิ่นที่เคยไปเกิด แต่พวกบริวารหงส์ก็พากันอ่อนวอนยืนยันความปรารถนาที่จะไปถึง ๒ - ๓ ครั้ง พญาหงส์ขัดไม่ได้จึงพาเหล่าบริวารไปยังระเซเมนี้ ฝ่ายนายพรานผู้รักษาสระเห็นหงส์มากี่รับนำความไปกราบทูลพระเจ้าสังยมะทัณฑ์ พระองค์จึงสั่งให้นายพรานพยายามจับหงส์นั้นให้ได้ ค่ายเหตุที่พญาหงส์มีความประพฤติกิแม่แต่จักกินข้าวสาสีกก็ค่อยจักกินเป็นที่ ๆ ไป ไม่เพียงจักที่โน่นบ้างที่นี้บ้างเหมือนหงส์อื่น ทำให้นายพรานพอใจ จึงคิดจะจับพญาหงส์ ในวันรุ่งขึ้นจึงวางบ่วงสำหรับดักไว้ไคร้หน้า เมื่อพญาหงส์โผลงก็ถลาล่าเท้าลงในบ่วง และถูกบ่วงของนายพรานรัดไว้ อย่างมั่นคง พญาหงส์สู้อทนรอจนบริวารกินอาหารจนอิ่มและเล่นหงส์ก็พากัน จึงส่งเสียงร้องขึ้นว่า "ติดบ่วง" หงส์ทั้งหลายได้ยินเสียงก็ตระหนกตกใจ พากันบินหนีไปสิ้น

ฝ่ายสุมุขหงส์เสนาบก็ทราบว่ามีภัยเกิดขึ้นก็เป็นห่วงพญาหงส์ จึงรีบบินไปค้นหาในหมู่หงส์ เมื่อไม่พบจึงบินกลับมา พบว่าติดบ่วงอยู่ จึงบินลงมาปลอบประโลมด้วยวาจาอันอ่อนหวาน พร้อมทั้งจะอยู่ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับพญาหงส์ ถึงข้อความที่สุมุขหงส์กล่าวกับพญาหงส์ว่า

ข้าแต่ครุฑรู่ ข้าพเจ้าแม้มีความทุกข์เป็นเบื้องหน้าก็ไม่ละทิ้งพระองค์ ข้าพเจ้าจะอยู่หรือตายพร้อมกับพระองค์

ขณะที่พญาหงส์สรร เสรีวิจารณ์กระทำของสุมุขหงส์อยู่ นายพรานได้เข้ามาพอดีสุมุขหงส์ได้ปลอบใจพญาหงส์ พร้อมกับเดินตรงเข้าไปหานายพราน กล่าววาจาแก่นายพรานอันแสดงถึงความเสียสละอย่างยิ่งใหญ่ที่มีต่อพญาหงส์ว่า

ก่อนเขมกะผู้สหาย หงส์ที่ติดบ่วงของท่านนี้มีใช้หงส์ธรรมดา หงส์ที่ติดบ่วงของท่านนี้เป็น
 ราชาแห่งหงส์ตระกูล ประกอบด้วยญาณและศีลจรรยาที่หน้าสรรเสริญ ไม่สมควรที่ท่านจะฆ่า
 เสียเลย ข้าพเจ้าจักเอาสร้อยระย้าของข้าพเจ้ากระทำกิจที่ควรทำแทน แม้พญาหงส์นี้มีสีกาย
 เพียงกิ่งวาสีทองคำ ข้าพเจ้าก็มีสีทองเช่นกัน แต่ข้าพเจ้ายอมสละชีวิตของตนเพื่อทดแทน
 พญาหงส์นี้ ถ้าหากท่านประสงค์จะเอาปีกของพญาหงส์ก็จงเอาปีกของข้าพเจ้า ถ้าท่าน
 ประสงค์จะเอาหนัง มังสะ และเส้นเอ็น กระดูกอย่างใดอย่างหนึ่งก็จงเอาจากสร้อยระย้าของ
 ข้าพเจ้า หากว่าท่านประสงค์จะทำพญาหงส์ให้เป็นหงส์ระบาก็จงกระทำข้าพเจ้าผู้เดียวเถิด^๑

การกระทำของสมุขหงส์นี้สร้างความพิศวงให้นายพรานเป็นอย่างยิ่ง ถึงกับ
 อุทานในใจว่า

หงส์นี้แม้เป็นสัตว์เคี้ยวจาง ยังกระทำมิตถรรวมถึงปานนี้ ซึ่งแม้แต่มนุษย์ทั้งหลายด้วยกัน
 ก็ยังไม่อาจกระทำมิตถรรวมได้เช่นนี้^๒

นายพรานได้ถามหงส์สมุขว่ามีความสัมพันธ์กับหงส์ที่ติดบ่วงอย่างไร และ
 เหตุใดจึงไม่บินหนีไป กลับเข้ามาอยู่ใกล้หงส์ที่ติดบ่วงอีก หงส์สมุขได้ตอบนายพรานว่า หงส์ที่ติด
 บ่วงนี้เป็นพระราชาราชของตน ตนไม่อาจจะทิ้งพระองค์ไปในยามวิบัตินี้ได้

นายพรานซาบซึ้งในคุณธรรมของสมุขหงส์อย่างยิ่ง จึงตกลงใจที่จะปล่อย
 พญาหงส์เพื่อให้เป็นรางวัลตอบแทนคุณความดีของสมุขหงส์ ถึงแม้จะรู้ว่าเป็นการขัดต่อกระแสรับสั่ง
 ของพระราชาก็ยินดีรับโทษนั้น แต่เมื่อสมุขหงส์ทราบว่านายพรานมาจับหงส์ตามรับสั่งของพระ-
 ราชา จึงขอร้องให้นายพรานนำตนและพญาหงส์ใส่กรงไปเฝ้าพระราชาราช กวายนารถนาจะให้
 นายพรานได้รับพระราชทานรางวัลและให้พระนางเขมาได้พบหงส์ทองสมพระทัยปรารถนาด้วย

^๑ชาตภณฺรฤคทาย อนุโม ภาโค, มหาหงส์ชาตกั, หน้า ๒๕๓.

^๒เรื่องเดียวกัน.

เมื่อพระราชาทอศพระเนตรเห็นหงส์ทองทั้งสองทรงพิติและโสมนัสอย่างยิ่ง
รับสั่งให้พระราชทานเงินทองตามที่นายพรานต้องการพร้อมทั้งประทานยศให้ แล้วครั้นตามเรื่องราว
ทั้งหมดจากนายพราน ครั้นทราบว่าสมุขหงส์ประกอบด้วยมิตรธรรมอันสูงส่งจนกระทั่งนายพรานต้อง
ยอมปล่อยพญาหงส์ และยังแนะนำนายพรานให้พามาเฝ้าพระองค์อีก ก็พอพระทัยอย่างยิ่ง พระ-
ราชาและพระมเหสีได้สนทนารวมกับพญาหงส์ทั้งสองจนตลอดคืน ครั้นรุ่งเช้าพญาหงส์ทั้งสองจึงได้
ทูลลากลับสู่เขาจิตตภูฏ

การกระทำของหงส์สมุขในเรื่องนี้ เป็นตัวอย่างของการเสียสละชั้นยอด
เยี่ยม เพราะการเสียสละอื่นใดจะเท่ากับเสียสละชีวิตยอมไม่มีอีกแล้ว พญาหงส์รอดพ้นอันตราย
มาได้ก็เพราะมีมิตรและมีเสนาบคี่ที่ซื่อซึ้ง เช่นสมุขหงส์นี้

การใช้หงส์เปรียบเทียบกับบุคคลในวรรณคดี และการใช้หงส์เปรียบเทียบกับภิกษุผู้บรรลุนิพพาน
ชั้นต่าง ๆ

ก. การใช้หงส์เปรียบเทียบกับบุคคลในวรรณคดี

อินเคียวโบราณแบ่งคนในสังคมออกเป็น ๔ วรรณะ คือ วรรณะกษัตริย์ วรรณะพราหมณ์
วรรณะแพศย์ และวรรณะศูทร วรรณะกษัตริย์ซึ่งเป็นวรรณะของผู้ปกครองประเทศได้รับยกย่องว่าเป็น
วรรณะที่สูงที่สุดในวรรณะทั้ง ๔ นี้ ผู้วิจัยพบว่าหงส์ได้รับการเปรียบเทียบกับบุคคลในวรรณคดี
เสมอ อันแสดงให้เห็นถึงการที่หงส์ได้รับการยกย่องให้อยู่ในฐานะที่สูงส่งมาก ผู้วิจัยขอยกตัวอย่าง
ข้อความเปรียบเทียบในเรื่องเวสสันดรชาดกมาให้เห็นดังต่อไปนี้

ในกัณฑ์พิมพานต์ ใช้หงส์เปรียบเทียบกับพระเจ้าสีพี ตอนพระนางมยุสกีกราบทูลเพื่อ
ขอภัยโทษให้แก่พระเวสสันดร พระนางได้เปรียบพระเจ้าสีพีเมื่อไรไอรสและเมื่อถูกอำมาตย์ละทิ้ง
ว่าพระองค์ยอมลำบากเหมือนดังหงส์ปีกหักที่ลำบากในเปือกตมอันไม่มีน้ำ ดังนี้

พระราชโอรสผู้ไม่มีความดีถูกขับไล่ออกจากเมือง แวนแคว้นของพระองค์ก็จะเหมือนรวงผึ้งที่ราว หรือเหมือนมะม่วงที่หล่นลงดิน พระองค์ถูกอำมาตย์ละทิ้งแล้วอยู่ลำพังพระองค์เดียว ยอมลำบาก เหมือนคังหงส์ปีกหักที่ลำบากอยู่ในเปือกตมที่ไม่มีน้ำ^๑

ข้อความข้างบนนี้ทำให้เราเห็นสภาพของพระเจ้าสีพีผู้ไร้ออรสและถูกอำมาตย์ละทิ้งว่า คงลำบากอย่างยิ่ง คังที่กวีเปรียบว่าเหมือนหงส์ปีกหักที่อยู่ในเปือกตมที่ไม่มีน้ำ ตามปกติปีกของหงส์เปรียบเหมือนแขนขาที่ทำให้เคลื่อนที่ไปได้เป็นกำลังสำคัญในตัวหงส์ ถ้าปีกหักลงก็หมดความสามารถ และยังคงกระเสือกกระสนอยู่บนเปือกตมที่ไม่มีน้ำก็ยังเพิ่มความลำบาก เป็นทวีคูณ

ในกัมพิทรี ไซหงส์เปรียบเทียบกับพระชาติ-กัณหาที่ถูกระงับลำบากอยู่ในป่าว่า เหมือนหงส์ที่ตกลงบนเปือกตม ถึงข้อความที่พระนาง วีศรีสเมื่อนางกลับมาถึงอาศรมและไม่พบลูกน้อยทั้งสองว่า

ในสถานที่นี้ ลูกน้อยทั้งสองผู้แปดแปดเป็นคัวผู้เฒ่าเฒ่ามาเย็นคอยรับแม่อยู่ เหมือนคังหงส์ที่ยืนอยู่บนเปือกตมฉะนั้น^๒

ในข้อความนี้ทำให้เห็นสภาพพระชาติ-กัณหาซึ่งเป็นโอรสกษัตริย์เมื่อตกมาอยู่ในป่า ต้องมัวหมอง มีเนื้อตัวอมแมมคัวผู้เฒ่า เหมือนกับหงส์ที่ตกลงไปอยู่ในโคลนตม ทำให้หมดความสง่างาม

อย่างไรก็ตาม จากข้อความเปรียบเทียบนี้ แสดงให้เห็นว่ากรียกย่องหงส์เท่ากับยกย่องบุคคลในวรรณะกษัตริย์ จึงได้ไซหงส์เป็นเครื่องเปรียบเทียบกับบุคคลในวรรณะนี้

^๑ชาตภรณฤถาย ทสโม ภาโค, เวสสันตรชาดก, หน้า ๓๔๖.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๔๓.

ข. การใช้หงส์เปรียบเทียบกับภิกษุผู้บรรลุธรรมชั้นต่าง ๆ

นอกจากใช้หงส์เปรียบเทียบกับบุคคลในวาระกษัตริย์แล้ว ในคัมภีร์บาลียังได้นำเอาคุณสมบัติบางประการของหงส์มาเปรียบเทียบกับภิกษุผู้บรรลุธรรมในชั้นต่าง ๆ ดังนี้

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คถาชากรรมบท อรหันตวรรคที่ ๗ ได้กล่าวเปรียบเทียบภิกษุที่บรรลุอรหันต์กับหงส์ไว้ดังนี้

‘ท่านผู้มีสติย่อมหลีกเลี่ยง ไม่ยินดีในที่อยู่ ท่านละความห่วงใยเสียได้ เหมือนหงส์ละเปลือกตมไป’

ผู้มีสติ ในที่นี้หมายถึง พระอรหันต์ผู้สิ้นกิเลสแล้ว ย่อมไม่ห่วงใยและอาลัยในที่อยู่ของตน แม้เมื่อจะจากไปก็มีใจห่วงเสียดายว่า วิหารของเรา บริเวณของเรา อุโบสถของเรา เช่นเดียวกับหงส์ เมื่อไปหากินในหนองน้ำใด ในเวลาจากไปก็มีใจห่วงอาลัยยิ่งคือคำว่า น้ำของเรา กอกประทุมของเรา กอกอบลของเรา กอกบุณฑริกของเรา หญ้าของเรา ๒

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า เพราะเหตุที่หงส์เป็นนกที่ไม่คิดในถิ่นหากิน ในพุทธศาสนาจึงได้นำเอาคุณสมบัติในข้อนี้มาเปรียบเทียบกับพระอรหันต์ผู้ไม่อาลัยในที่อยู่

ในพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คถาชากรรมบท โลกวรรคที่ ๑๓ ได้กล่าวเปรียบเทียบพระภิกษุผู้มีฤทธิ์สามารถไปได้ในอากาศ ว่าเหมือนดังหงส์บินไปได้ในอากาศ ดังปรากฏข้อความ ดังนี้

^๑ สุตตมรรคสุต เติมปิฎก เล่ม ๒๕ สุตตันตปิฎก ขุททกนิกายสุต ชมมปทคถา, หน้า ๒๗.

^๒ เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘.

ฝูงหงส์ยอมไปในทางพระอาทิตย์ บุคคลผู้มีอิทธิบาทอันเจริญดีแล้วยอมไปในอากาศด้วยฤทธิ์
นักปราชญ์ทั้งหลายขณะมาร (กิเลส) พร้อมทั้งพาหนะ (ตัวนำกิเลส) ใดแล้ว ย่อมออกไป
จากโลก^๑

ข้อความที่ว่า ฝูงหงส์ยอมไปในทางพระอาทิตย์ หมายถึงฝูงหงส์บินไปได้ในอากาศ^๒
อันเป็นความสามารถที่มีโดยกำเนิด ในคัมภีร์พุทธศาสนาจึงได้นำเอาคุณสมบัติข้อนี้มาเปรียบเทียบว่า
หงส์สามารถบินไปได้ในอากาศ ผู้มีฤทธิ์ก็สามารถไปได้ในอากาศก็เช่นกัน

นอกจากในพระสูตรต้นตปิฎกแล้ว ในคัมภีร์ทางศาสนาสมัยหลัง ๆ ก็มีกล่าวไว้เช่น
เดียวกัน เช่น ในคัมภีร์วิสุทธิมรรค กล่าวถึงพระภิกษุผู้ได้นิพพิทานุบัติสสนาญาณว่า เมื่อนิพพิทาญาณ
บังเกิด จะไม่รับรมย์ในภพ ในกำเนิด ในคติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาส เพราะว่าสถานที่เหล่านี้
มีความแตกสลาย ย่อมยินดีในอนุบัติสสนา ๗ ยินดีในภาวนา เช่นเดียวกับหงส์ยอมยินดีในสถาน
เชิงเขาจิตตกุฎ ไม่ยินดีในบ่อที่ประทับบ้านคนจันทาล คัมภีร์วิสุทธิมรรคได้กล่าวถึงข้อความตอนนี้ไว้
ว่า

พระโยคีนั้นเห็นสังขารทั้งปวงโดยความเป็นโทษอย่างนี้ยอมเบียดหน่าย หมายถึง ไม่ยินดี
ในสังขารอันเป็นไปด้วยความแตกสลายซึ่งมีอยู่ในภพ ในกำเนิด คติ วิญญาณฐิติ และสัตตาวาส
เหมือนอย่างพญาหงส์ของผู้นิพพิทานุบัติสสนาในเชิงเขาจิตตกุฎ ไม่ยินดีในหลุมไถลบ้านคนจันทาลซึ่งไม่
สะอาด ย่อมอภิมายในสระใหญ่ทั้งเจ็ด พระโยคีก็ฉนั้นนั้น ไม่ยินดีในสังขารซึ่งมีความสลาย
มีโทษอันตนเห็นแล้ว แต่ยอมยินดีเฉพาะในอนุบัติสสนา ๗ และยินดีในการภาวนา^{๒,๓}

^๑ ธรรมปฎุฎกถาย ญฺุโร ภาโค, โลกวคฺควณฺณา, หน้า ๔๗.

^๒ พระพุทธโฆสะเถระ, วิสุทธิมคฺคสุ นาม คติโย ภาโค, ปฏิปทาญาณทสฺสนวิสุตฺตนิทฺเทโส,
หน้า ๒๕๔.

นิพพิทานุสัสนาญาณ คือความรู้ที่ทำให้เบื้องหน้าในกองทุกข์ เป็นญาณที่เกิดขึ้นในลำดับ
ขั้นที่ ๕ แห่งวิปัสสนาญาณ ๘ ถึงแม้มีรายละเอียดแห่งวิปัสสนาญาณทั้ง ๘ ทั้งนี้

วิปัสสนาญาณ ๘ ญาณในวิปัสสนา เป็นความรู้ที่ทำให้เกิดความตื่นแจ้ง เข้าใจ
สภาวะของสิ่งทั้งหลายตามที่เป็นจริง

๑. อุทฺถัพพยานุสัสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความเกิดและความดับ คือ พิจารณาความ
เกิดขึ้นและความดับไปแห่งเบญจขันธ์ จนเห็นชัดว่า สิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นครั้งแล้วก็จะดับไป
ล้วนเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปทั้งหมด

๒. กังคณานุสัสนาญาณ ญาณอันตามเห็นความสลาย คือเมื่อเห็นความเกิดดับเช่นนั้น
แล้วคำนึงแก่นชัดในส่วนความดับอันเป็นจุดจบสิ้น ก็เห็นว่าสังขารทั้งปวงล้วนจะต้องสลายไปทั้งหมด

๓. กยฺหุปฏิฐานญาณ ญาณอันมองเห็นสังขารปรากฏเป็นของน่ากลัว คือ เมื่อพิจารณา
เห็นความแตกสลายอันมีทั่วไปแก่ทุกสิ่งทุกอย่างเช่นนั้นแล้ว สังขารทั้งปวงไม่ว่าจะเป็นไปในภพใด
คติใด ก็ปรากฏเป็นของน่ากลัว เพราะล้วนแต่จะต้องสลายไป ไม่ปลอดภัยทั้งสิ้น

๔. อาทีนวานุสัสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นโทษ คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขารทั้งปวง
ซึ่งล้วนต้องแตกสลายไปเป็นของน่ากลัวไม่ปลอดภัยทั้งสิ้นแล้ว ย่อมคำนึงเห็นสังขารทั้งปวงนั้นว่า
เป็นโทษ เป็นสิ่งที่มีความบกพร่อง จะต้องระคนอยู่ด้วยทุกข์

๕. นิพพิทานุสัสนาญาณ ญาณอันคำนึงเห็นภัยความหน่าย คือ เมื่อพิจารณาเห็นสังขาร
ว่าเป็นโทษเช่นนั้นแล้ว ย่อมเกิดความหน่าย ไม่เพลิดเพลินกักใจ

๖. มัจจุติกัมยตาญาณ ญาณอันคำนึงภัยใคร่จะพ้นไปเสีย คือ เมื่อหน่ายสังขารทั้งหลาย
แล้ว ย่อมปรารถนาที่จะพ้นไปเสียจากสังขารเหล่านั้น

๗. ปฏิสังขานุสัสนาญาณ ญาณอันคำนึงพิจารณาหาทาง คือ เมื่อต้องการจะพ้นไปเสีย
จึงกลับหันไปยกเอาสังขารทั้งหลายขึ้นมาพิจารณากำหนดด้วยไตรลักษณ์เพื่อมองหาอุบายที่จะปลด
เปลื้องออกไป

๘. สังขารุเปกขาญาณ ญาณชั้นเป็นไปโดยความเป็นกลางต่อสังขาร คือ เมื่อพิจารณาสังขารต่อไป ย่อมเกิดความรู้เห็นสภาวะของสังขารตามความเป็นจริง ว่ามีความเป็นอยู่เป็นไปของมันอย่างนั้นเป็นธรรมดา จึงวางใจเป็นกลางได้ ไม่ยินดียินร้ายในสังขารทั้งหลาย แต่เห็นมองเห็นนิพพานเป็นสันติบท ญาณจึงแล่นมุ่งไปยังนิพพาน เลิกละความเกี่ยวเกาะกับสังขารเสียได้

๙. สัจจานุโลมิกญาณ หรือ อนุโลมญาณ ญาณชั้นเป็นโคโยอนุโลมแก่การหยั่งรู้หรือริยัสัจจ์ คือเมื่อวางใจเป็นกลางต่อสังขารทั้งหลาย ไม่พะวง และญาณแล่นมุ่งตรงไปสู่นิพพานแล้ว ญาณอันคล้อยต่อการตรัสรู้หรือริยัสัจจ์ ย่อมเกิดขึ้นในลำดับต่อไป เป็นขั้นสุดท้ายของวิปัสสนาญาณ ต่อจากนั้นก็เกิดโคตรภูญาณมาคั่นกลาง แล้วเกิดมรรคญาณให้สำเร็จความเป็นอริยมุคคัลลต่อไป

พระราชวรมณี (ประยูร ปรยูโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ A Dictionary of Buddhism, หน้า ๑๕๓ - ๑๕๔.